

Gammelgård.

Et bidrag til alsisk godshistorie.

Af Peter Kr. Iversen.

Ejere og forpagtere.

I Ketting sogn, ca. 5 km øst for Augustenborg, ligger herregården Gammelgård, der i middelalderen var sædet for en af de kendteste og mest betydende sønderjyske adelsslægter — *Stureslægten*.

Gammelgård nævnes første gang 1257, da Agge Numesens enke Margrethe til biskop Niels af Slesvig afhænder noget af dens jord i Ketting sogn, formodentlig ejendommene Stauensbøl og Sebbelev, der senere er kendte som bispegods. Gammelgård har på dette tidspunkt næppe omfattet mere jordegods end selve hovedgården og nogle få fæstere, hvis gårde tidligt er blevet nedlagt og inddraget.¹⁾

Stureslægten, der førte en fisk, vistnok en stør, i sit våben, og som efter traditionen skulle være i slægt med de svenske Sturer, hvilket dog næppe er rigtigt, træffes på Als fra omkring midten af det 14. århundrede. 1344 og 1358 nævnes en Kristjern og 1369 en Thomas Sture, som vistnok begge har ejet Gammelgård.

Hundrede år senere (1470) træffer vi i et af Christian I's breve igen en Thomas Sture, der, så vidt det kan skønnes, er fader til de tre brødre Henrik, Klaus og Vulf Sture, der også en tid lang var ejere af Gammelgård. Efter Klaus' og Henriks død købte Vulf 1514 af Henriks enke, Gissel, gården med tilliggende mølle og byen „Turov“ (Tovrup). Vulf Sture, der foruden Gammelgård ejede Helvedgård i Egen sogn, levede endnu ved århundredets midte og havde da samlet betydeligt jordegods omkring sine to gårde. 1534 betalte han således skat af 70 gårde. I sit ægteskab med en datter af Benedikt Ahlefeld på Borghorst i Sydslesvig, der siges at være blevet 105 år gammel, havde Vulf

¹⁾ Danmarks riges breve II, 1, nr. 242, 1257 u. d. og II 3 nr. 342, 1298; jfr. Chr. Knudsens saml. bd. XI s. 122 ff. (Ny kgl. saml. 2683, 4°).

Sture tre sønner: Asmus, Jørgen og Thomas, der efter tur og i anførte rækkefølge blev ejere af Gammelgård.

Thomas Stures og Barte Ahlefeldts ligsten i Notmark kirke.

Thomas Sture, der tillige var ejer af Helvedgård, var en af sin tids mest omtalte og betydende adelsmænd. Christian III regnede ham for en af sine pålideligste mænd og udnævnte ham til amtmænd i Nordborg og Sønderborg, hvorved han overtog

ansvaret for Christian II's bevogtning. Som det fremgår af hans p. ægtige ligsten i Notmark kirke døde han 56 år gammel den 30. november 1563. Han overlevedes af sin hustru, fru Barte Ahlefeldt, der var datter af Peter Ahlefeldt til Lindå i Angel, og som i de følgende år nævnes som ejer af de to herregårde på Als. I en skatteliste fra 1565 opføres hun som ejer af 68 og nogle år senere af 117 bøndergårde. Inden hun døde, overdrog hun sine ejendomme til den eneste overlevende datter *Kathrine*, der var gift med hertug Hans den Yngres amtmand i Sønderborg, den holstenske adelsmand *Hans Blome* til Sehedorf. Kun nogle få år senere (1594) købte *Hans den Yngre* de to godser med alt deres tilliggende bøndergods for ialt 175.000 rdlr.: for Gammelgård var prisen 87,500 rdlr. Godsets tilliggende udgjorde på dette tidspunkt 53 bøndergårde, 1 mindre ejendom, 21 kåd og 1 mølle, fordelt på landsbyerne således:

Gundestrup	2	gårde		
Tovrup	9	»	4	kåd
Nygård	2	»		
Holtkoppel	1	»		
Mjang	2	»		
Hørup	7	»	4	»
»Bennris«	1	»		
Lambjerg			2	»
Majbøl	5	»		
Majgård	3	»		1 mølle
Tandslet	1	»		
Lunden	3	»		
Asserballe	2	»	3	» , 1 mindre gård
Mintebjerg	6	»	4	»
Mommark	3	»	1	»
Skovby	4	»	2	»
Ulkebøl	2	»	1	»

²⁾ Vedr. Gammelgårds ældre historie se: A. D. Jørgensen: Historiske afhandlinger IV, 1899, side 480 ff. (Sønderj. årb. 1897, side 120 ff), Archiv für Staats- und Kirchengeschichte IV, Altona 1840, side 294 ff, samt Chr. Knudsens samlinger, bd. XI, s. 122 ff (Ny kgl. saml. nr. 2683. 4°). Skødet af 6. 1. 1584 findes i Glyksborg-arkivet C. Diverse pergamentsbreve. (Rigsarkivet).

Det var ikke blot Gammelgård og Helvedgård, Hans den Yngre erhvervede sig, men han samlede sig i tidens løb store sammenhængende godsdistrikter på Als, Ærø, Sundeved og i Nordangel. Blandt de betydeligste hovedgårde kan på Als foruden Gammelgård og Helvedgård (Østerholm) nævnes Nordborg, Sønderborg Ladegård, Rumohrsgård og Rønhave, på Ærø Gråsten og Gudsgave, i Sundeved Sandbjærg og Ballegård og i Nordangel Lyksborg.

Med hertug Hans' overtagelse begyndte en ny epoke i godsernes historie. Indtil da havde der kun været relativt lidt hovedgårdsdrift, og godsherren havde haft sin væsentligste indtægt i bøndernes landgilde. De høje kornpriser i slutningen af det 16. århundrede fristede imidlertid mangan en godsejer og også Hans den Yngre til at inddrage bondejord under hovedgårdene og udnytte bøndernes arbejdskraft til driften af de udvidede hovedgårdsmarker. Til Gammelgård inddroges således omkring 1592 landsbyen Tovrup, der bestod af 9 gårde og 2 kådnersteder, og endvidere i Nygård to gårde, i Pinnesholm 1 gård, i Kettingskov 1 gård, og også i Asserballe sogn inddroges en del bøndergods, således at der 1669 ialt var inddraget 20 plove bondejord under hovedgården. Der fortælles, at i Asserballe bad og tiggede en bonde ved navn Søren hertugen om at beholde sin jord, men den påtrængende bonde blev efter hertugens befaling nedhugget af skildvagterne foran Sønderborg slotsport.³⁾

Inddragningen medførte ikke ringe utilfredshed blandt de bønder, den gik ud over, og også de alsiske præster følte sig forurettet. især Høruppræsten, hvem hertugen fratog den store Tovrup eng.⁴⁾ Præsternes tiendeindtægter var ved godsinddragningen blevet formindsket, og de beklagede sig i bitre vendinger til kongen, hvilket de kunne gøre, idet Als i kirkelig henseende henhørte under Odense stift. Også kirkens fæstere kunne klage

³⁾ Chr. Knudsen.

⁴⁾ Chr. Knudsen.

til kongen, og da der 1605 var blevet indbragt adskillige klageskrivelser, hvori man beklagede sig over, at hertug Hans havde tilholdt sig de jorder og ejendomme, som kirkefæstere og andre havde i brug og fæste, og som laa under riget, og ganske fratog en del af bønderne deres arv og eje, som de havde tidligere konger af Danmarks brev på, idet han (hertug Hans) dog for et syns skyld lod gå dom derom af hans egne tilforordnede fogeder. Kongen gav derfor Jacob Rosenkrantz ordre til at undersøge forholdene på stedet og indsende en fortegnelse over hertug Hans' overgreb til Danske Kancelli, for at man siden kunne betænke midler og veje til, at rigets højhed ikke blev formindsket og undersåtterne på Als ikke blev besværede mod billighed.⁵⁾ Nogle af de værste misgreb blev rettet, men nogle få år senere lød der igen klager.⁶⁾

Det eftermæle, Hans den Yngre fik blandt sine undersåtter, var da heller ikke godt. For dem var han den onde hertug, der pinte og plagede dem med hoveri på de udvidede hovmarker eller med ægter og gangdage ved de store byggearbejder; men det skal ikke nægtes, at han ved de store godssamlinger og byggeforetagender har udvist en ikke ringe organisatorisk dygtighed, og hans mål at skabe en solid arv til sine mange børn blev nået.⁷⁾

Ved Hans den Yngres død 1622 overgik Gammelgård sammen med en række andre alsiske herregårde til sønnen *Alexander*, stamfaderen til det sønderborgske hertughus, efter hvis død godset blev enkesæde for hans enke *Dorothea* (d. 1639) og derefter for hertug *Johan Christians* enke, hertuginde Anna, der døde 1668. I hendes tid blev der i hovedbygningen indrettet og under udfoldelse af store festligheder indviet et kapel. Kort der-

⁵⁾ Kancelliets brevbøger, 1605 13. 3.

⁶⁾ Se: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, s. 26 f., Johanne Skovgård i Sønderjyll. hist. II, s. 388, samt Mejborg: Nordiske bøndergårde I, 1892, s. 139 f.

⁷⁾ Vedr. Hans d. Yngre se iøvrigt: Peter Langendorf i Nordelbingen III, s. 341 ff. og Tilde Svensson: Hertugslægter I, Sønderborg 1944.

efter gik det sønderborgske hertughus dog konkurs (1667), og Gammelgård blev overtaget af kongen. På dette tidspunkt hørte ialt 95 gårde, 4 mindre ejendomme, 105 kåd samt 4 møller ind under godset, fordelt over følgende landsbyer:

Bro	7	gårde	5	kåd	
Gundestrup	4	»			
Asserballe	23	»	33	»	, 2 møller, 4 mindre gårde
Svolstrupskov	5	»	27	»	
Tredholm			2	»	
Ertebjerg ..	10	»	7	»	
Jestrup	6	»	2	»	
Tandslet	26	»	23	»	, 1 mølle
Mommark	14	»	6	»	

Ved sammenligning med den side 94 foretagne opstilling over godsets omfang 1584 får man et tydeligt billede af, hvorledes Hans d. Yngre og hans efterfølgere har skaltet og valtet med de alsiske bønder. Også senere sker der visse omlægninger. 1674 udskilles således gårdene i Bro fra Gammelgård og henlægges under Augustenborg, og 1682—84 oprettedes den lille hovedgård eller mejerigård Gundestrup af 4 forarmede bol.

Selv om enkehertuginde har haft deres residens på slottet, har de dog ikke selv drevet hovedgården, men den var bortforpagtet, og de underliggende bønder måtte betale deres landgilde og yde deres hoveri til de skiftende forpagtere eller pensionærer. Den sidste af disse under det sønderborgske hus var *Alexander Pose*, der begyndte forpagtningen 1653 og fortsatte som forpagter også efter kronens overtagelse (til 1677).⁸⁾ 1679—84 har borgmester *Jacob Jensen* i Sønderborg godset i forpagtning for 3320 rdlr. årligt, hvorefter *Peter Evald* er forpagter.⁹⁾ Hans efterfølger (fra 1689) var husfoged og diggreve i Tønder *Hans Paulsen* (d. 1711), der tilhørte den kendte paulsen-

⁸⁾ Nygårds registrant over rentekammerresolutioner nr. 2024. 1671 er den årlige forpagtningsafgift 4000 rdlr., jfr. Chr. Knudsen.

⁹⁾ Rtk. Slesv. Kont. III 2. Div. sager 1689—92, akter vedr. forpagteren af Gammelgård og Langenvorwerck, borgmester Jacob Jensens fordring på brænde.

ske slægt, der nedstammer fra slagter Asmus Jebsen i Flensborg. Foruden Gammelgård havde Hans Paulsen Kegnæsgård og Majbølgård i forpagtning som kgl. pensionarius. 1705 afstod han dog Gammelgård til sønnerne *Peter* og *Nicolas*. Sidstnævnte, der fra 1699 havde haft Kegnæsgård i forpagtning, opnåede i tidens løb at få endnu flere ejendomme at arbejde med, end faderen havde haft, idet han ved den ahlefeldske konkurs købte de 4 gårde Ballegård, Bøgeskov, Skovbølgård og Kjelstrup for en sum på 52.000 rdlr. Rimeligvis på grund af, at han efter 1719 at være blevet overinspektør for de augustenburgske godser, var blevet stærkt bebyrdet med arbejde, søgte og fik han 1722 kronens tilladelse til at videreforspagte Gammelgård til *Hans Petersen* for en årlig afgift af 4882 rdlr., hvorved han som mellemmand tjente sig godt og vel 300 rdlr., idet han selv siden 1711 havde ydet en årlig afgift på 4550 rdlr. Han er dog efter de foreliggende oplysninger blevet boende på Gammelgård og døde her 16. 8. 1728.¹⁰⁾

Der er nogen uoverensstemmelse mellem kilderne om, hvem der er forpagter på Gammelgård omkring 1730, idet een forpagtningskontrakt¹¹⁾ oplyser, at godset ved Nic. Paulsens død 1728 var blevet bortforpagtet til *Claus Mohr* for et tidsrum af 6 år for en årlig afgift på 4710 rdlr., medens en anden kontrakt fra 1734¹²⁾ meddeler, at Gammelgård da bliver bortforpagtet til den hidtidige forpagter Hans Petersen, foreløbig for et tidsrum af 6 år, men senere forlænget indtil 1749, da *Nic. Fr. Brodersen*, der tidligere havde haft Kegnæsgård og Østerholm i forpagtning, forpagtede godset. Måske kan uoverensstemmelsen mellem de to kontrakter fra 1728 og 1734 forklares på den måde, at Claus Mohr har videreforspagtet godset til Hans Peter-

¹⁰⁾ Vedr. familien Paulsen se: Henning Paulsen: Stamtavle over legatslægten Paulsen (1945), Elvius og Lorenzen: Danske patriciske slægter I, s. 232 ff: jvf. endv. Familiengeschichtliche Mitteilungen aus Nord-schleswig 1942—43, side 12 ff.

¹¹⁾ Sønderborg amtsarkiv: Forpagtningskontrakter ang. de kgl. godser, møller, færrer m. m. ca. 1710—1763.

¹²⁾ C. IV 235, 1734 28/5.

sen på samme måde, som Nic. Paulsen tidligere havde gjort det.

Men inden der fortsættes med gennemgangen af Gammelgårds forpagterrække skal nævnes, at godset 1730 af den danske konge med hovedgård og underliggende bøndergårde, kroer og møller overdroges til hertug *Christian August* af Augustenborg for livstid dog saaledes, at de indgåede kontrakter med forpagter, kromænd og møllere skulle løbe deres tid ud.¹³⁾ Efter Christian Augusts død fik også hertug *Frederik Christian* godset for livstid, og 1756 fik han det overdraget som ejendom mod at give afkald på sine arverettigheder til Pløn og de hertugelige lyksborgske områder til fordel for kongen, dog således, at Gammelgård, når hertugens mandlige arvinger uddøde, skulle gå tilbage til kronen.¹⁴⁾ Til underretning for undersåtterne blev det kgl. overladelsesdokument 12. april 1756 offentligt forelæst på Gammelgårds ting med understregning af, at man for fremtiden kun havde at rette sig efter hertugens og hans embedsmænds ordrer.¹⁵⁾ Allerede 2 år i forvejen (1754) var godset i jurisdiktionel henseende blevet udskilt fra herredstinget.¹⁶⁾

Efter at augustenborgerne havde fået rådighed over godset, blev forpagtningsperioderne længere. Fra 1749 var godset bortforpagtet for et tidsrum af 24 år til *Nicolaus Franciscus Brodersen*, der imidlertid allerede afgik ved døden 1763, hvorefter hans svigersøn *Jørgen Moritzen* traadte i hans sted indtil forpagtningstidens udløb 1773. På dette tidspunkt gennemførtes en deling af Gammelgård, idet der til den nyoprettede hovedgård *Wertemine* henlagdes 26 bolsmænd og 23 kådnere, medens antallet af Gammelgårds bolsmænd og kådnere reduceredes til henholdsvis 53 og 75. Den første forpagter på Gammelgård efter delingen var ejeren af Østerholm *Nik. Ernst An-*

¹³⁾ Augustenborg overinspektors arkiv: Kopibog I, s. 95 f.

¹⁴⁾ Ibid. s. 192 ff.

¹⁵⁾ Gammelgårds tingretsprot. 1754—1818, s. 29.

¹⁶⁾ Augustenborg overinspektors arkiv: Kopibog I, s. 163.

dersen, der for en årlig afgift af 4750 rdlr. forpagtede gården først for et tidsrum af 10 år, men senere fik forpagtningsperioden forlænget. Hans efterfølger (fra 1792) var slagtersønnen *Christian Jacobsen* fra Sønderborg, men da han havde haft gården i forpagtning i nogle år, besluttede hertugen omkring 1800 selv at drive den ved forvalter, da han mente at tjene mere herved, og fordi han gerne ville have de andetsteds omtalte store grundforbedringsarbejder gennemført. Først var en *H. Bruhn* forvalter, senere *F. C. Bøhndel*, men hertugen opdagede snart, at den økonomiske fordel ved selv at drive godset var meget problematisk, og fra 1811 er det igen bortforpagtet til Chr. Jacobsen, der tillige havde Rumohrsgård, Sønderborg Ladegård og Gundestrup i forpagtning. Han var saaledes en af de største jordbrugere i Sønderjylland og var en meget formuende mand. Ved hans død 1841 overtages forpagtningen af Gammelgård af sønnen *Chr. Jacobsen jun.*, medens en anden søn, Jacob Jacobsen, forpagtede Rumohrsgård. Christian Jacobsen jun.s kontrakt gjaldt til 1850, men han døde imidlertid allerede 1847, og kort derefter inddroges de augustenburgske godser under treårskrigen af den danske krone. Efter at gården et par år var blevet drevet ved forvalter,¹⁷⁾ bortforpagtedes den fra 1. maj 1851 til *H. T. Møller* for en årlig afgift af 5850 rdlr. Forpagter Møller var i flere henseender en foregangsmand inden for landbruget. I 50'erne indtog han en ledende stilling inden for Als landboforening og var en af de første, der anvendte kunstgødning.¹⁸⁾ Hans interesse for folkeligt oplysningsarbejde gav sig bl. a. udslag deri, at han økonomisk støttede Sandbjerg og Ågård højskoler.¹⁹⁾ Møller købte 1860 gården uden bøndergods for en sum af 213.000 rdlr. Den næste ejer var den westfalske friherre *Gisbert v. Romberg*, og godset var herefter i denne

---

¹⁷⁾ »Tyske Matthias Matthiesen«, som under treårskrigen løb sin vej ved Als' besættelse af danske tropper (Chr. Knudsen).

¹⁸⁾ Den alsiske landboforenings forhandlingsprotokol.

¹⁹⁾ Sønderjydsk månedsskrift 1945, s. 11.

tyske families besiddelse indtil 1925, da det overtoges af den danske stat, der nu delvis har ladet det udstykke.

Slot og avlsbygninger.

Der foreligger ingen oplysninger om, hvorledes det midalderlige Gammelgård har set ud. Hans den Yngres slot har vi derimod et godt billede af, idet der er opbevaret udmærkede blyants- og rødkridtstegninger,¹⁾ der viser os slottets og avlsbygningernes udseende i sidste halvdel af det 17. århundrede. En af disse tegninger forestiller Gammelgård i prospekt set nord fra med de mange avlsbygninger i forgrunden. Identificeringen af disse på prospektet lader sig dog kun for enkeltes vedkommende udføre med sikkerhed, men selv om bygningernes indbyrdes placering således ikke bestemt kan afgøres, kan det dog nok have sin interesse at se lidt nærmere på detailtegningerne.

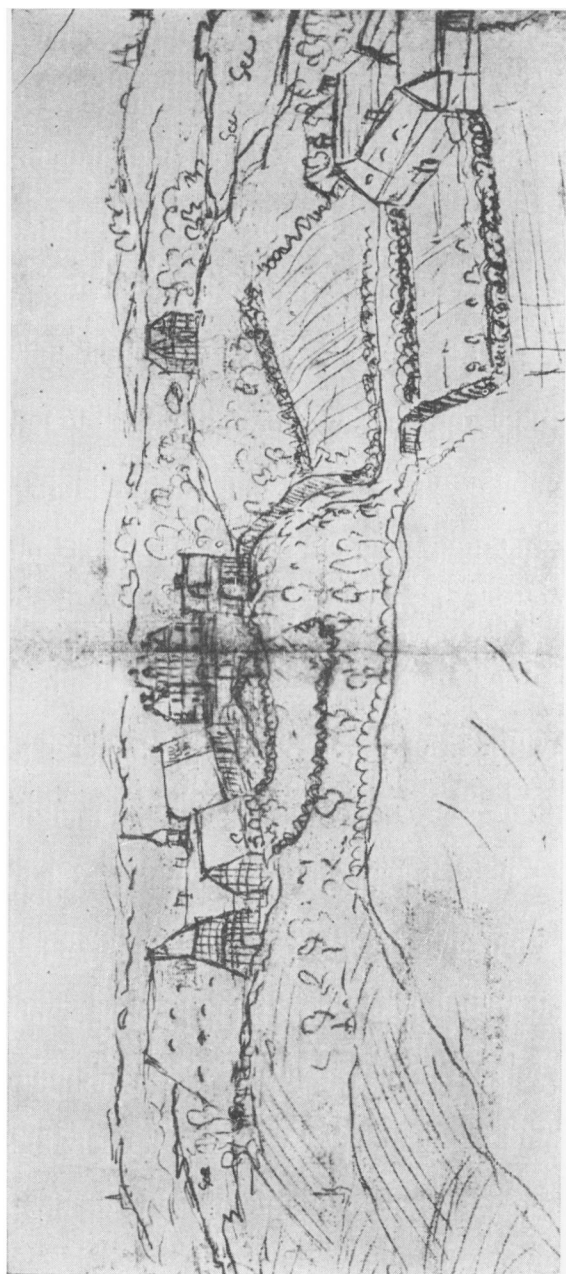
Hovedbygningen eller slottet, der ligesom de øvrige bygninger var opført af bindingsværk, og som efter stilen at dømme må være bygget omkring 1600 — altså af Hans den Yngre²⁾ — lå på en lille holm omgivet af en bred voldgrav, der dog ved begyndelsen af det 18. århundrede var udtørret, og hvorover en vindebro gav forbindelse med omverdenen. Selve slottet var en trefløjet bygning med hovedfløjen mod syd, strækkende sig øst-vest. Fundamentet, der var af solide kvadersten, nåede ifølge en synsforretning fra 1728 op i en højde af 4 alen og var 42 lybske alen langt. Midterfløjen hævede sig en etage over sidefløjene, der iøvrigt var ret korte, og som ved deres nederlandske renæssancegavle ydede et betydeligt bidrag til bygningens stilpræg. Hovedindgangen var i et rundt trappe-

---

¹⁾ C III 1 Nr. 106. Hvem der har udført disse tegninger kan ikke siges, men af Ketting kirkebog fremgår, at 1678 døde Johan Adolf »en contrafeier« på Gammelgård.

²⁾ Jfr. Tilde Svensson: Hertugslægter I side 92.

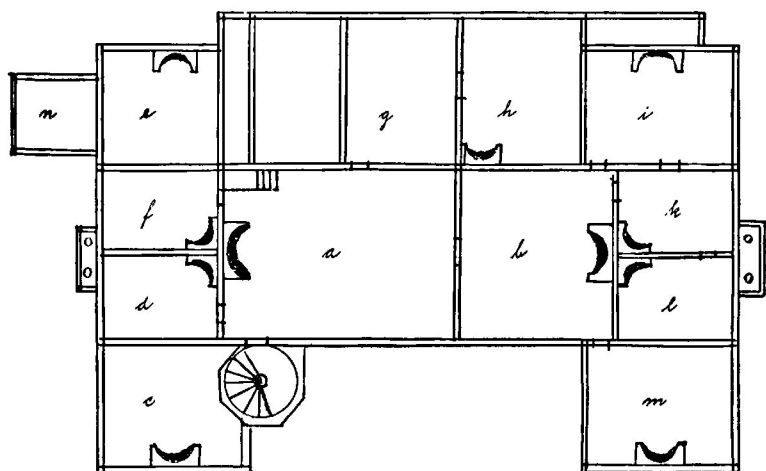
Gammelgård med omgivelser i 17. årh. Rødkridtstegning i landsarkivet i Åbenrå.

tårn i hjørnet mellem den østre sidefløj og hovedbygningen, og gik man ned ad trappen her, kom man ned til en hvælvet vinkælder og en række andre kældre, der ifølge ledsagende bemærkninger på et grundrids over dem var mere eller mindre medtaget af tidens tand, og rimeligvis har de, der for hovedpartens vedkommende angives at have været brugt til bryggers og hollænderi, slet ikke været i brug ved tegningernes udarbejdelse, idet der på denne tid fandtes særlige bygninger til brygning og tilberedning og opbevaring af hollænderiprodukterne.

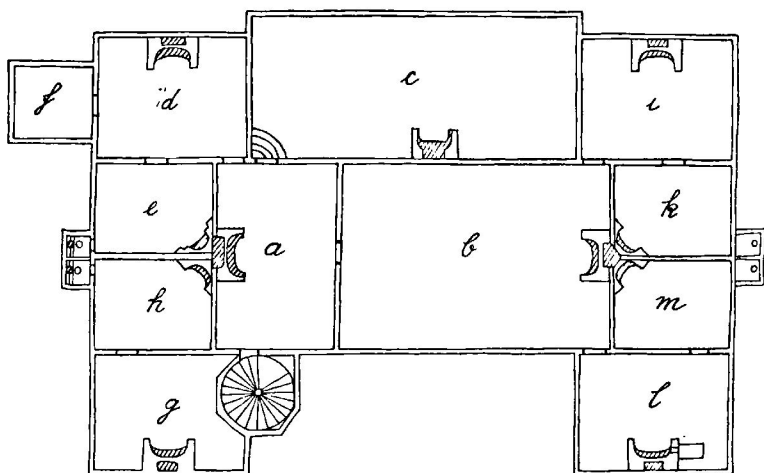
Men vi forlader den mørke og dystre kælder, går op i stueetagen og kommer her først ind i en rummelig forstue, hvorfra der er adgang til en række gemakker og opholdsrum, der ligesom forstuen alle er forsynede med kaminer. I stueetagen findes endvidere køkken og spisekammer, samt tre af forvalteren beboede stuer (i vestfløjen). Som det fremgår af ridsene var der på den nordlige del af østfløjen en mindre udbygning, hvori der både i stueetagen og på første sal har været indrettet et lille kabinet. Ogsaa et par andre mindre udbygninger bør man på grund af deres uundværlighed ikke glemme at nævne, nemlig klostetterne, som både fandtes på vest- og østsiden, og som har været indrettet til at kunne skylles ud i voldgraven. Lige hygiejnisk har det vel ikke altid været med disse toiletforhold, men forhåbentlig har der i det 17. årh. været rigeligere vand i voldgraven end i begyndelsen af det 18. århundrede.

På første sal fandtes foruden en række mindre gemakker i hovedfløjen en større sal, og her fandtes ogsaa ud mod syd en kirkesal.³⁾ Går vi endnu længere op ad vindeltrappen, når vi

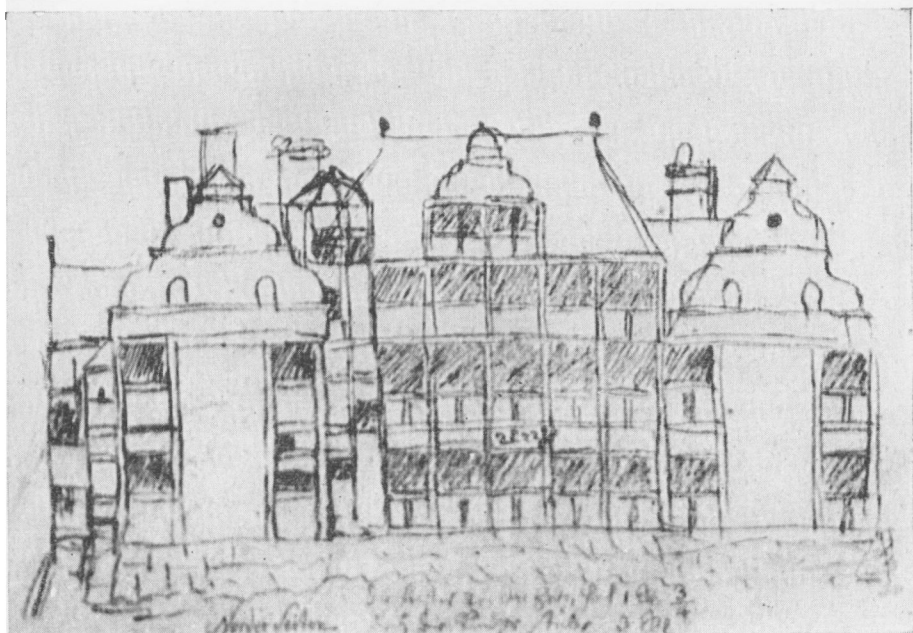
³⁾ Hertuginde Anna lod 1665 en særlig kirkebygning opføre på Gammelgård af tømmer og mursteen, som stoad synder og nør op ved krudtgården och loed dend indvie (sahme år derpå bleff begunt) d. 26. juli s. Annedag* (Ketting kirkebog). Indvielsen blev under udfoldelse af store festligheder foretaget af provst Joh. Boldichus i Sønderborg. Kirken fik dog kun lov til at stå nogle få år, idet den 1680 blev nedbrudt af hertug Ernst Günther og flyttet til Augustenborg. (Jensen: Kirchliche Statistik IV s. 1622). 1669 takseres kapellet, der angives at være på 10 fag og opført af gammelt tømmer til 150 rdlr.

Plan af slottets 1. stokværk i 17. årh. Efter samtidig blyantstegning i landsarkivet i Åbenrå. a: forstue, b, c, e: gemakker, f: kammer, g: spisekammer, h: barne- og tyendekammer, i: køkken, k, l, m: forvalterens stuer, n: kabinet.

Plan af slottets 2. stokværk i 17. årh. Efter samtidig blyantstegning i landsarkivet i Åbenrå. a: forgemak, b: sal, c.: kirkesal, d, g, i, l: gemakker, e, h, k, m: kamre, f: kabinet.

Gammelgård i 17. arh. Facade mod nord mod slotsgården. Rødkridts-tegning i landsarkivet i Åbenrå.

Gammelgårds sydfacade. Rødkridtstegning i landsarkivet i Åbenrå.

op til den store sal, der strækker sig over hele nordsiden af midterfløjen. Bag ved den fandtes et gemak og et mindre kammer, begge med vinduer ud mod syd. Over sidefløjene var der loftsrum.

Af de forskellige synsforretninger, der findes opbevarede fra begyndelsen af det 18. århundrede, fremgår, at slottet på dette tidspunkt var yderst medtaget af tidens tand — næsten faldefærdigt.⁴⁾ 1711 siges således, at det var i den grad brøstfældigt, at det ikke kunde repareres, men det måtte fuldstændigt nedbrydes, og et nyt bygges op fra grunden af. Den væsentligste årsag til brøstfældigheden er, at der ved slottets opførelse var anvendt meget fyrretræ.⁵⁾ Det fik dog lov at stå adskillige år endnu, men da der var fare for, at det skulle styrte sammen, måtte forpagteren og hans folk tage ophold i en anden af bygningerne, og det gamle slot stod således nu ubeboet hen.⁶⁾

Ved hertug Christian Augusts overtagelse af godset 1730 var slottet delvis styrtet sammen. Resten blev nu nedbrudt⁷⁾ og et nyt stuehus for forpagteren blev opført og stod færdig 1739. Denne nye 14 fag lange og 6 fod brede tegltækkede og i hvert fald senere hen hvidtede hovedbygning, der var orienteret øst-vest, viste sig dog snart at være for lille. 1749 udvidedes bygningen derfor med 7 fag,⁸⁾ men også herefter er pladsen yderst kneben. Dette fremgår således af en skrivelse fra forpagter Chr. Jacobsen til hertugen 1817. Forpagteren skriver, at han

⁴⁾ Jfr. endv. Nygårds reg. over rentekammerresolutioner nr. 11236. 1694 3 4 resolveres, at der til reparation af Gammelgård og Majbølgård må anvendes 602 rdlr. 7 sk. samt, at der må udvises det fornødne egetræ. 1669 betegnes bygningen endnu at være i temmelig god stand, men der er meget fyrretræ i den. Vurderingssummen an sættes til 2500 rdlr.

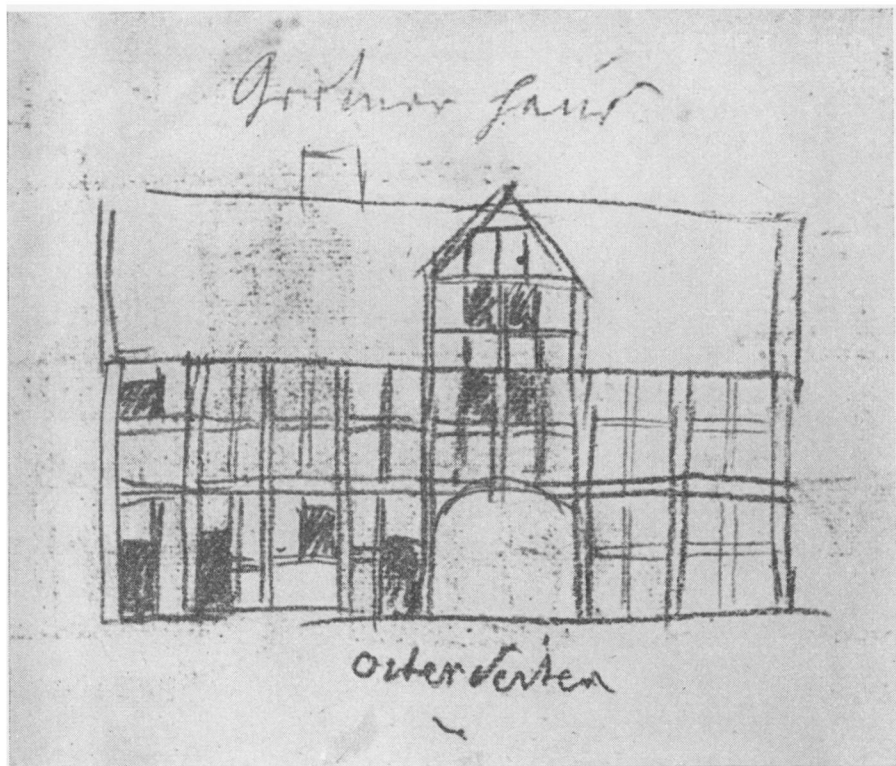
⁵⁾ C III 1 Nr. 158. Taxering af Gammelgård 1669.

⁶⁾ Synsforretning 1716 i Sønderborg amtsarkiv: Forpagtningskontrakter m. v. 1710—63.

⁷⁾ Slottet stod endnu 1734. (C IV. 235. 1734 28/5), se endv. de sønderborgske hertugers arkiver. Overleveringsforretning for Gammelgård 1731. Ra., samt Sønderborg amtsarkiv C III 1 nr. 159.

⁸⁾ C IV 235. Inventarium 1758 2/8.

var nødt til også at benytte dagligstuen til soveværelse, og til børnene var der slet ikke plads i stuehuset. Så snart det kunne forsvares at sende dem hjemmefra, måtte de derfor overlades til andres omsorg og opdragelse, hvilket var betydeligt mere kostbart end at opdrage dem hjemme og holde huslærer til

Port- eller gartnerhuset. Rødkridtstegning i landsarkivet i Åbenrå.

dem. Hertugen var indforstået med, at beboelsesforholdene ikke var gunstige, men på grund af tidernes ugunst kunne det ikke lade sig gøre på det daværende tidspunkt at opføre et nyt stuehus, og han resolverede derfor, at der skulle indrettes to stuer til, hvilket kunne ske ved, at der opførtes to frontispicer,

et ud mod haven og et mod gårdspladsen.⁹⁾ Også senere hen blev der foretaget tilbygninger, således at hovedbygningen i 1842 ialt var på 42 fag.¹⁰⁾

Som andre gamle slotte har Gammelgård oprindelig været benyttet som fæstning. Foruden den tidligere nævnte voldgrav, der ved begyndelsen af det 18. årh. var udtørret, var slottet omgivet af en teglstensmur, der dog vel næppe kan ses på prospektet, men som omtales i flere af synsforretningerne. Den var 3 alen høj og henholdsvis to og halvanden alen tyk mod nord og syd. Fra slotsholmen gav en bro, der hvilede paa fire piller forbindelse over voldgraven til en skråt mod nordvest for slottet liggende tegltækket portbygning, der førte ud til den store gårdsplads, ved hvis østlige og vestlige sider de mange avlsbygninger var anbragt i to grupper. Den østlige af disse grupper bestod af bygninger i overvejende sachsisk stil, dog var de, saa vidt det kan ses, anbragt omkring en firkantet gårdsplads,¹¹⁾ hvilket ellers ikke er almindeligt efter denne bygningsskik. Mod nord i denne firkant lå det såkaldte *spiker*, en bindingsværksbygning paa to stokværk, der var opført omkring midten af det 17. årh. og som især tiltrak sig opmærksomheden ved sit klokkeformede tårn med spir, hvori et urværk og en klokke var anbragt.¹²⁾ Spikerets nederste stokværk var indrettet til hestestald, medens det øverste var kornmagasin. Den ene ende af bygningen var dog ved en tværvæg adskilt fra stald og kornmagasin, og der var her — rimeligvis til bolig for nogle af tjenestefolkene — indrettet to rummelige stuer — begge med kamin. Hestestalden var praktisk indrettet

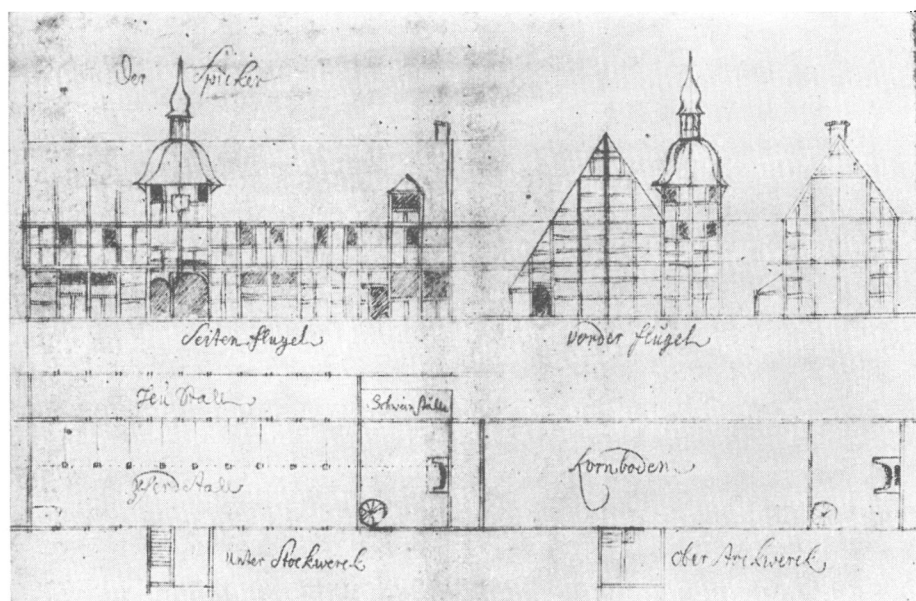
---

⁹⁾ C IV 235, 1817 13/5.

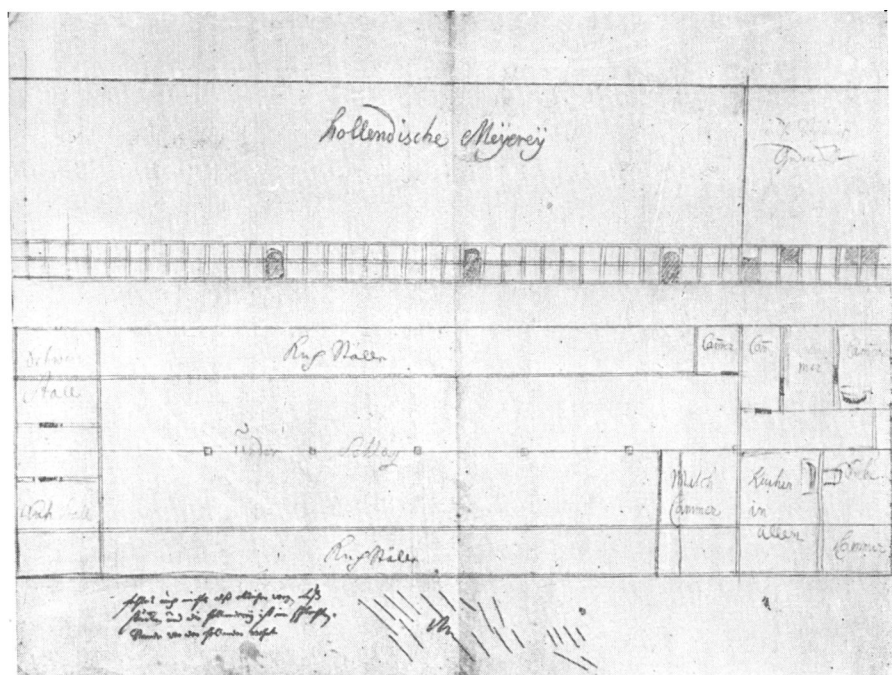
¹⁰⁾ C IV 235. Beskr. 1842.

¹¹⁾ Dette fremgår ikke klart af prospektet, men der findes mellem tegningerne en meget ufuldstændig skitse over bygningernes beliggenhed og heraf synes at fremgå, at spikeret, hollænderiet og to andre staldbygninger har dannet en firkant.

¹²⁾ 1669 kaldes spikeret »das new Spicker«, C III 1. Nr. 158. Ifølge synsforretningen 1728 var urværket og klokken paa dette tidspunkt blevet nedtaget og bragt til Sønderborg slot.

Facade, gavle og grundplan af det såkaldte spiker. Blyantstegning fra 17. årh. i landsarkivet i Åbenrå.

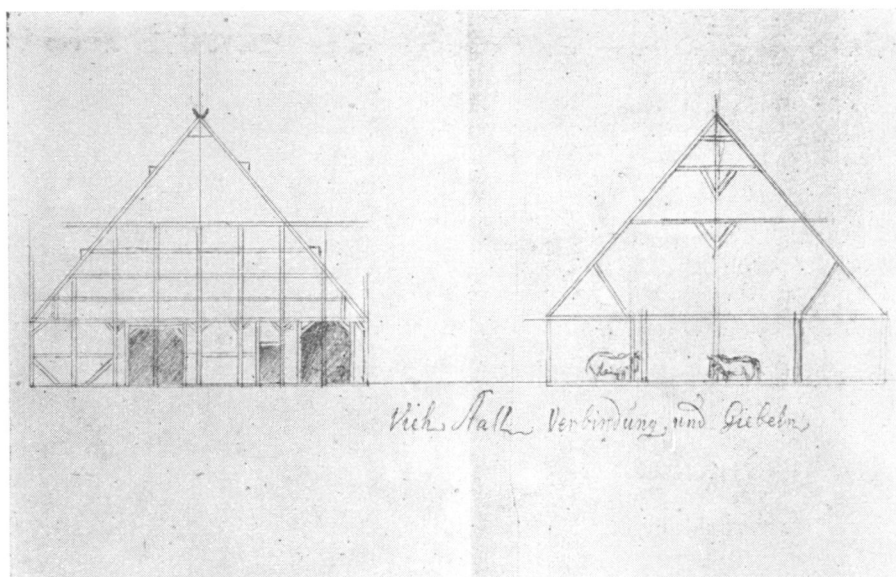
Facade og grundplan af hollænderiet. Blyantstegning fra 17. årh. i landsarkivet i Åbenrå.

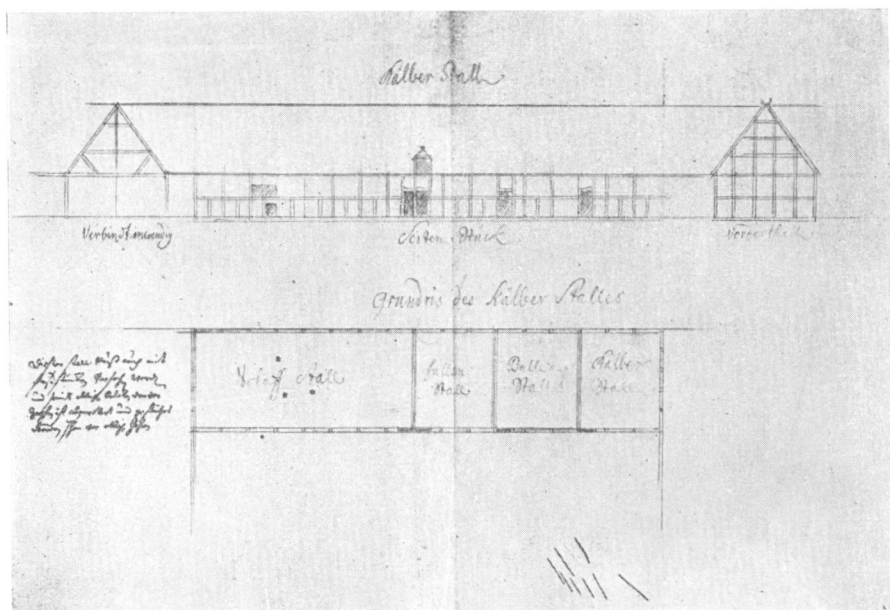
med fodergang, således at hestene kunne fodres forfra, hvilket var det almindelige i sachsiske bygninger, medens man i danske stalde indtil den allernyeste tid har måttet gå op mellem hestene med foderet. Spikerets tag var af tegl, men senere blev det erstattet af stråtag. I 1720'erne var også denne bygning så forfalden, at det ikke kunne betale sig at reparere på den, og den måtte nedbrydes sammen med hovedbygningen.

I vinkel med spikeret ind mod den store gårdsplads lå *hollænderiet* med kostalden. Det var en meget anselig bygning, i hvis sydlige ende selve hollænderiet fandtes. Heri var der til højre for indgangsdøren indrettet kamre til malkepigerne, og nedenunder var der kældre til opbevaring og afkøling af de let fordærlige mejeriprodukter. I forlængelse af hollænderiet, måske lidt til siden for det, lå *kalvestalden*, der var bygget i dansk stil — lang og smal og opdelt på tværs. I vinkel hermed lå den store stald- og ladebygning, der kaldtes for „*Blumenhaus*“, og som er opnævnt efter Hans Blome. I bygningens meget høje tag er der anbragt to rækker vinduer. I vinkel med „*Blumenhaus*“ og spikeret lå endnu *en stor stald- og ladebygning*. Om alle disse bygninger gælder det, når bortses fra kalvestalden, at de er byggede i udpræget sachsisk stil. Husenes store bredde i forbindelse med den høje tagkonstruktion gjorde dem overordentlig rummelige, men der skulle jo også være megen plads til Gammelgårds store avl af korn og hø. Bygningerne var delte på langs, og kreaturerne var anbragt med hovederne ind mod en bred foderlo „dielen“, hvorfra den store port „grot-døren“ førte ud i det fri. I den ene kreaturstald var loen — „dielen“ — så bred, at den kunne bruges som tærskelo. I „*Blumenhaus*“ var der indrettet en særlig tærskelo i bygningen ene side, og her har hovkarlene da ved vintertid dag ud og dag ind svunget deres plejle i ensformig monoton takt.

På den anden side af den store gårdsplads lå omkring en mindre gårdsplads en gruppe avlsbygninger, der var opført i dansk stil. Den såkaldte lange stald anvendtes hovedsagelig som

Kvægstald. Gavle og tømmerkonstruktion i sachsisk stil. Blyantstegning fra 17. årh. i landsarkivet i Åbenrå.

Kalvestald. Facade, gavle, tømmerkonstruktion og grundplan i dansk stil. Blyanttegning fra 17. årh. i landsarkivet i Åbenrå.

hestestald; dog var der plads til nogle kalve, og der var også indrettet huggehus her.

Af andre bygninger skal nævnes det anselige brygge- og bagehus, der i nogle ledsagende bemærkninger på tegningen skildres som brøstfældig. Hvor huset har været anbragt i forhold til hovedbygningen, kan ikke siges med bestemthed. Formentlig har det ligget øst for hovedbygningen — på prospektet skjult bag spikeret og hollænderiet. For at få det hele med skal også sluttelig lysthuset på det „høje bjerg“ i haven nævnes.

Ligesom hovedbygningen var også stald- og ladebygningerne ved begyndelsen af det 18. århundrede stærkt forfaldne og til dels faldefærdige. Efter at 9 fag af en af staldene i 1715 var styrtet sammen, måtte en gennemgribende fornyelse og reparation af de mange avlsbygninger påbegyndes. 1717 nyopførtes således en 20 fag lang stald og 1719 en stor stråtækt ladebygning med to tærsekgulve. Da materialet, hvoraf bygningerne var opførte, var let forgængeligt, måtte snart en og snart en anden af dem nedbrydes og genopføres. Billedet af avlsbygningerne har derfor skiftet meget gennem årene. En stor forandring gennemførtes i begyndelsen af 1770'erne ved delingen af godset, idet en del af avlsbygningerne ved denne lejlighed blev nedbrudt og materialerne herfra anvendt til den nye avlsgård Wertemines opførelse. Man synes at være gået temmelig hårdhændet frem, for allerede 1774 klager forpagter Andersen over, at høsten ikke kan være i de tilbageblevne bygninger. Han fremfører overfor hertugen, at han har måttet anbringe 900 traver havre i stak, og at disse traver havde taget så meget skade af det fugtige vejr, at han havde været nødt til at sælge kornet 8 sk. under prisen for 1. klasses korn.¹³⁾ Også siden hen lyder der klager fra forpagterne over, at bygningerne ikke kan rumme høsten.¹⁴⁾ En mærkepæl i avlsbygningernes historie er den

¹³⁾ C IV 235, 1774 24 8.

¹⁴⁾ C IV 235, 1819 11/3.

store brand 1853, da såvel kornladen som ko- og hestestaldene nedbrændte til grunden og måtte nyopføres.¹⁵⁾

Hovedgårdsdriften.

Kvægbrug og agerbrug var i ældre tid ganske anderledes nært forbundne og indbyrdes afhængige end nu til dags, da man i vid udstrækning kan supplere den naturlige gødning med kunstgødning. Forudsætningen, for at agerbruget i ældre tid kunne drives til noget, var i virkeligheden den, at der forefandt gode engarealer, der kunne producere foderet til en stor kreaturbesætning om vinteren, og denne besætnings gødningsafkastning betingede så det dyrkede kornareals størrelse og foldudbyttet. Til Gammelgård hørte der store engstrækninger, nemlig Tovrup eng og Vestereng. Af en taxeringsforretning, der blev foretaget 1669, rimeligvis i tilknytning til kongens overtagelse af godset efter sønderborgernes konkurs ses, at den årlige høbjærgning på denne tid har ligget mellem 700 og 1000 læs.¹⁾ 40 år senere (1705—07) angives den at være 900—1000 læs²⁾, og fra 1819, da en del af engene var blevet henlagt under den nyoprettede ladegård Wertemine, og en anden del efter foretagne kultiveringsarbejder kunne benyttes til korndyrkning, indbjærgedes der på Gammelgård af 75 td. land ager og eng 600 læs a 900—1000 pund. Til sammenligning kan anføres, at der på Rumohrsgård på samme tid kun bjærgedes 340 læs hø af et areal på 90 td. ager og eng.³⁾

Forudsætningerne for at kunne holde en stor besætning på Gammelgård var altså til stede. Ifølge Alexander Poses opgivelser kunne der på godset i 1660'erne holdes 80 køer, 80 øksne, 20 hopper, 34 plage og føl, 20 ungkreaturer, 40 får, 30 lam og 63

¹⁵⁾ Under branden omkom bl. a. 172 køer af fortrinlig beskaffenhed. (Chr. Knudsen).

¹⁾ C III. 1. 158.

²⁾ C IV. 185.

³⁾ C. IV. 235, 1819 11.3.

svin. Ved takseringen 1669 var besætningen dog knap så stor.⁴⁾ Siden hen skifter besætningen karakter, idet studene forsvinder, medens kobesætningen i tilsvarende grad øges. Hvornår øksnefedningen helt er holdt op på Gammelgård, foreligger der ingen oplysninger om, men ved begyndelsen af det 18. århundrede var den så godt som ophørt på alle de østslesvigske godser, og hollænderiernes produkter — smør og ost —, der fortrinsvis afsattes til den engelske og hollandske flåde, var blevet de vigtigste afsætningsvarer. Også på Gammelgård må denne udvikling have været fuldført på dette tidspunkt, idet det af Nicolai Paulsens regnskab fremgår, at hollænderen 1705—1706 får omkring de to trediedele af det indbjærgede hø stillet til sin rådighed for kostaldene, medens alle de øvrige stalde måtte nøjes med resten.⁵⁾ Det oplyses desværre ikke, hvor mange køer det drejer sig om, men da hollænderens afgift af køerne 1705—06 har været 1104 rdlr., kan antallet skønsmæssigt anslås til 130—140, idet den årlige afgift pr. ko svingede omkring 8 rdlr. Hundrede år senere (1805) talte besætningen på Gammelgård 180 køer, og det er ikke uinteressant at betragte aldersfordelingen indenfor besætningen, idet et så stort antal gamle køer vel næppe kan findes i nutidige besætninger.⁶⁾

Af de 180 køer var	7	18 år	9	9 år
	6	17 år	16	8 år
	4	16 år	16	7 år
	4	15 år	21	6 år
	5	14 år	12	5 år
	4	13 år	14	4 år
	13	12 år	12	3 år
	10	11 år	9	2 år.

Man blev dog ked af denne flok gamle „tanter“, og i et inventarium fra 1811 er af 172 køer kun de otte over 13 år.⁷⁾ Kort herefter må også disse otte køer være blevet udskiftet, idet der

⁴⁾ C III. 1, 158

⁵⁾ C IV. 185.

⁶⁾ C IV 235, Inventarium 1/5. 1805.

⁷⁾ C. IV, 235, 1811 11/4.

i Chr. Jacobsens forpagtningskontrakt er indført en bestemmelse om, at en tiendedel af køerne skulle udskiftes hvert år, og at ingen af dem måtte være over 13 år gamle. I 1805 var der desuden to toårige og tre etårige kvier, samt 6 kalve. Til behagelig afbenyttelse for den store flok køer stod 5 sortbrogede og én rød tyr. 1860 er der en besætning på 176 køer og 4 tyre.⁸⁾ Svinebesætningen angives 1805 at være på 20, foruden 1 orne og 20 grise, et forbavsende lavt tal ikke blot i sammenligning med moderne forhold, men også med angivelserne fra 17. århundrede. Den tid var forbi, da der var forretning i at holde oldensvin.⁹⁾ I forhold til gårdens areal var hesteholdet 1805 også yderst minimalt, idet der kun er opført 12 arbejdsheste¹⁰⁾, men forklaringen herpå finder man i, at bønderne stadig med deres heste forrettede hovarbejde på hovedgårdskoblerne. 1811 omtales nogle dyr, som man egentlig ikke havde ventet at finde på en landejendom under disse himmelstrøg, nemlig 5 æsler, der hver var vurderet til 6 rdlr., og som blev benyttet til at bære mælken hjem fra marken.

Fra omkring 1750 hørte man op med at bortforpagte køerne til en hollænder, og det var nu i stedet for en mejerske, der fik ansvaret for mælkens og smørrets behandling. Til sin hjælp havde hun 9 mejeripiger, en benævnelse, der er noget misvisende, idet de også har skullet forrette malkningen, og i betragtning af det store antal køer har det ikke været noget let job. Taksten har været ca. 20 køer pr. pige, såfremt der da ikke tilige også har været anvendt anden arbejdskraft, f. ex. husmandskoner, men herom foreligger der ingen oplysninger. Hvorom alting er, pigerne har ikke ligget på den lade side, når de både har skullet tage sig af malkningen og siden hen mælkens behandling. Det var derfor heller ikke nogen eftertragtet

⁸⁾ Chr. Knudsen.

⁹⁾ 1595 havde Gammelgård skove kunnet føde 2.000 svin. (Chr. Knudsen).

I forpagtningskontrakten 1684 unddrages oldenskoven forpagteren Peter Ewald og overlades til overjægermester, grev Reventlow.

¹⁰⁾ 1819 var hesteholdet oppe på 20 (C. IV 235, 1819 11/3).

stilling at blive malkepige, og så vidt man kan tro samtidige betretninger, der dog særlig gælder holstenske forhold, har det også kun været landets og byernes udskud, som ikke har kunnet finde beskæftigelse ved andet arbejde, der har måttet påtage sig dette hårde job. Arbejdet beskrives på grund af den dermed forbundne anstrengelse og den lange arbejdstid som værende svækkende såvel i legemlig som i åndelig henseende. Søvn eller tummel blev de eneste nydelser i fritiden. Råhed, grov sanselighed, tøjlesløshed og usædelighed var kendetegnet for disse pigers livslyst, og mejerierne på de store godser beskrives som skoler i usædelighed og fordærvethed.¹¹⁾ Det er vel næppe sandsynligt, at de gammelgårdske piger har været lige så slemme som oven skildret. Forholdene på Als var nu trods alt betydeligt bedre end i det holstenske livegenskabs egne. Kirkebøgerne udviser da heller ikke noget særligt stort tal af uægtefødte børn.

Til pasning af de ca. 180 køer var der iøvrigt ansat en kohyrde, der havde en karl til medhjælper.¹²⁾

I det 18. århundrede hærgede kvægsygdomme med næsten regelmæssige mellemrum de sønderjyske kvægbesætninger. Også fra Gammelgård haves vidnesbyrd om, at der er lidt tab ved kvægsygdom, omend langt fra i så høj grad som ovre på den slesvigske vestkyst.¹³⁾ I det følgende skal kun et enkelt eksempel fremdrages til belysning heraf. I det første år af sin forpagtning (1705—06) havde Nic. Paulsen betydeligt uheld med besætningen, idet der døde 1 hoppe, 1 toårig vallak, 3 føl, 10 køer, 1 kvie, 4 kalve og 6 får, tilsammen beregnet til en værdi af 164 rdlr. 16 sk. Endvidere havde han det uheld, at 7 unge heste blev

¹¹⁾ Se Niemann: Die holsteinische Milchwirtschaft, Altona 1823, side 85 ff.

¹²⁾ Der var forøvrigt en stor husholdning på Gammelgård i 1805. Forvalterens familie udgjorde 4 personer, dertil kom en huslærer, fogden, Peter Paulsen, »den unge hr. Jessen«, forkarlen Hans Peter, karlen Jacob Møller og daglejeren Christian, ialt sammen med mejeripersonalet og kohyrderne 23 personer. (C. IV 235, 6/5. 1805).

¹³⁾ I denne forbindelse kan anføres, at vinteren 1697—79 døde en stor del af besætningen på grund af streng kulde. (Nygårds reg. over rtk. resolutioner nr. 13187).

blinde på et eller begge øjne og dermed sank betydeligt i handelsværdi. Også i regnskabsåret 1706—07 var der dødsfald i besætningen, men dog af noget mindre omfang end det foregående år.¹⁴⁾ Disse tab er dog kun for lidt at regne i sammenligning med det, der skete under den store kvægpest i 1740'erne og 60'erne, da hele besætninger blev bortrevet og hvor også den gammelgårdske hollænderibesætning måtte fornyes.¹⁵⁾

Som anført var gødningen fra besætningen forudsætningen for, at der kunne drives *agerbrug* med nogenlunde hæderligt resultat. Den fare, der lå i, at godset var bortforpagtet for en kortere eller længere årrække, og som let kunne friste egoistiske forpagtere til rovdrift, søgtes bortelimineret ved, at der i forpagtningskontrakterne var indført bestemmelser om, at jorderne skulle holdes i god gødningskraft, og til den ende skulle al hø og halm, der indbjærgedes på godset, også fodres der.

De ældste oplysninger vedrørende Gammelgårds marker stammer fra 1595, da der er en samlet udsæd på 20 læst korn.¹⁶⁾ I den tidligere omtalte taxering fra 1669 androg udsæden i de 16 kobler: Rug 22 ørter 7 skp., byg 58 ørter $\frac{1}{4}$ skp., havre 109 ørter 4 skp., tilsammen 30 læster, altså en udvidelse på en trediedel siden 1595. Disse angivelser var af Alexander Pose udregnet som gennemsnittet af 7 år. I de samme 7 år var det gennemsnitlige høstubbytte: Rug 102 ørter 6 skp., byg 217 ørter 1 skp., havre 327 ørter 6 skp. Foldudbyttet for rug var således $4\frac{1}{2}$, for byg $3\frac{3}{4}$ og for havrens vedkommende 3, et resultat, der ligger i overkanten af de foldudbytter, der kendes fra kongeriget og andre egne af Slesvig.¹⁷⁾ Vi får derefter ikke oplysninger om hovedgårdsmarkerne og deres dyrkning før i Nic. Paulsens regnskabsbog. Udsæden er heri angivet således: Rug 34 td. 2 skp., byg 87 td. 2 skp., havre 317 td., foruden nogle få tdr. sommerhvede, boghvede, ærter, bønner og hør. Af Nic. Paulsens

¹⁴⁾ C IV 185.

¹⁵⁾ Jfr. endv. C IV 453. Ekspeditionsprotokol 1743—52, side 177 f.

¹⁶⁾ Chr. Knudsen.

¹⁷⁾ Jfr. S. årb. 1943, s. 74 og 1945 s. 39.

regnskab fremgår iøvrigt, at de to første år, han sad som forpagter, ikke var særlig gunstige. I regnskabsåret 1705—06 var den samlede indtægt 4952 rdlr., medens udgiften var 4989 rdlr., således at der var et driftsunderskud på 37 rdlr. 24 sk. Det følgende år var underskuddet endnu større, nemlig 281 rdlr. 35 sk. Desværre findes der kun fuldstændige regnskaber for disse to år. Årsagen til det dårlige driftsresultat må søges i det ovennævnte uheld i besætningen.

Man kunne af det store antal kobler (16) forledes til at tro, at der på Gammelgård var en 16-årig rotation. Dette har dog sikkert ikke været tilfældet, og noget lignende har man da heller ikke hørt om andetsteds. Omkring 1700 var det almindelige antal kobler 7—9 med hvile- og pløjeår ligeligt fordelt. Først fra 1770'erne begynder vort kendskab til dyrkningen af Gammelgårds marker at kunne bygges på solidere grundlag. Samtidig med Wertemines udskillelse blev der af landmåler Chr. Aug. Steingardt med Andreas Jürgensen som medhjælper foretaget en omhyggelig opmåling af Gammelgårds jorder, og en nyinddeling af hovedgårdsmarken i 10 kobler, hvert på ca. 36 td., fandt sted.¹⁸⁾ Helt færdig med inddelingen og afgrøftningen af de nye kobler var man ikke ved forpagtningskontraktens oprettelse 23/3 1773¹⁹⁾, men den nye forpagter Nic. Andersen fik heri løfte om, at noget kratværk, der endnu hist og her fandtes i koblerne, skulle være bortryddet inden forpagtningens tiltrædelse, ligesom der blev givet ham tilsagn om, at de nye grøfter skulle graves, således som han ønskede det. Sædskiftet i de 10 kobler var ifølge forpagtningskontrakten fastlagt i en otteårig rotation således: 1. boghvede, 2. rug, 3. byg, 4. havre, hvorefter fulgte en hvileperiode på 4 år, i hvilken markerne benyttedes til græsning. Det bør dog bemærkes, at dette sædskifte ikke overholdtes helt for alle koblerne, idet

---

¹⁸⁾ Et kort, der blev udarbejdet ved denne lejlighed, synes desværre at være gået tabt. (C. IV 235, 1772 18/5.).

¹⁹⁾ C IV 235.

uensartede jordbundsforhold her og der gjorde afvigelser nødvendige. Senere gik man over til en 10-årig rotation, ligeledes med lige lange pløje- og hvileperioder. Efter at et koppel havde ligget ud til græsning i 5 år, pløjedes det og tilsåedes med havre, den såkaldte „Dreesch“havre eller grønjordshavre.²⁰⁾ Det andet år såedes boghvede, det tredje rug, det fjerde byg og det femte år igen havre, inden koblet atter blev udlagt til græsgang for hollænderiets køer. Der haves ingen oplysninger om, at der er blevet sået kløver i udlægshavren, men man kan sikkert regne med, at det har været tilfældet.

Først 1806 indførtes brakken som led i sædskiftet. I en lang og udførlig betænkning vedrørende den fremtidige driftsform, forfattet af forvalter H. Bruhn, begrundedes dette med, at brakning var det eneste middel til at forhindre forplantning og formering af ukrudtet, hvormed agerlandet var så overvældende befængt, at man om forsommeren, når sæden var ved at komme frem, længe måtte gå i uvished, om kornet eller ukrudtet ville få overtaget, og et gunstigt resultat afhang som regel af vejret. I betænkningen oplyses endvidere, at afvandingen ikke var helt i orden, og ved vintertid stod de lavere liggende arealer under vand. Der skulle derfor anlægges nogle større trækgrøfter, medens det paa grund af landets stærke hældning ansås for unødvendigt at grave grøfter mellem de enkelte agre. Ved gennemførelse af denne ikke særlig bekostelige afvanding var der håb om, at en del lavninger, der hidtil havde ligget ubenyttet hen eller i det mindste kun havde kunnet anvendes til græsning, kunne gøres egnede til korndyrkning. Det hedder videre i betænkningen, at Gammelgårds marker var i ret dårlig gødningstilstand, og det foreslaas derfor, at der til afhjælpning heraf årligt skulle udkøres ler eller mergel på 15—20 tdr. land, og at dette areal det pågældende år kun skulle have halv gødning. Såvel grøftegravningen som merglingen kunne ifølge be-

---

²⁰⁾ Jfr. Reeder: Die schlesw.-holst. Koppelwirtschaft, Leipzig 1908.

tænkningen kun udføres, når jorden lå brak. Til gunst for indførelse af brak talte ydermere, at de ret middelmådige indhegninger bedst kunne istandsættes, ligesom den mængde sten, der fandtes rundt omkring i koblerne, lettest kunne fjernes i braktiden. Endvidere fremhæves, at naar disse forskellige jordforbedringsarbejder var blevet gennemført, ville der være mulighed for at dyrke noget hvede.²¹⁾ Det fremtidige sædskifte foreslås således: 1. brak, 2. rug og hvede, 3. byg, 4. havre, 5. „Herdalandshavre“, hvori der såedes kløverfrø, 6. kløver til højbærgning og græsning, 7—10. græsning. I brakskiftet skulle der til husholdningsbrug sås lidt boghvede, ærter og hør, samt lægges nogle kartofler. Af rødkløverfrø beregnedes et årligt forbrug på 600 pund, hvilket svarer til en udsæd på 17—18 pund pr. td. land.

Også de store enge Vestereng og Tovrup made skulle der gøres et forsøg på at få under bedre kultur. På grund af deres lave beliggenhed og dermed følgende fugtighed gav de kun lidt og dårligt hø, og høstgrøden var meget ringe. Ifølge betænkningen kunne en afvanding gennemføres ved sænkning af vandstanden i Mjang sø på to fod og ved anlæg af et system af større og mindre grøfter. Der skulle herefter være mulighed for dyrkning af havre, ligesom der ville kunne sås kløver.

Reformer af lignende art blev gennemført på en række af de andre augustenburgske godser²²⁾ og var vel i det hele taget noget, der lå i tiden. Kendskabet til merglingens gavnlige indflydelse på høstudbyttet havde sandsynligvis spredt sig fra Probstei i Holsten og var ved århundredskiftet almindeligt udbredt.²³⁾ På Sundeved og Als synes man dog først efter 1800 at have fået øjnene op for betydningen af merglingen, og så vidt det kan ses, er Gammelgård et af de steder i disse egne, hvor

---

²¹⁾ Hveden var ellers i sidste halvdel af 18. årh. ret udbredt i hertugdømmerne.

²²⁾ Om Rumohrgård se: Danske slotte og herregårde. Ny samling III s. 593 ff.

²³⁾ Reeder: Koppelwirtschaft, side 60.

man først har taget merglingen op.²⁴⁾ Om merglingens betydning skriver iøvrigt en gammel slesvig-holstensk landøkonom, Jacob Iversen²⁵⁾, således: Hvor jorden tidligere kun kunne bære rug og havre. gror nu efter bemerglingen hvede og den dejligste byg. Hvor tidligere en ko ernærede sig kummerligt på to tønder land, finder to nu den yppigste græsgang. Den lette jord, der tidligere allerede i andet og tredje græsningsår var ved at springe over i hede, og hvorved ingen gødning hjalp, er ved bemerglingen blevet forandret og bærer nu den prægtigste hvidkløver. Kornudbyttet er nu flere millioner tønder større, og antallet af kreaturer er steget med tusinder.

Til belysning af foldudbyttets stigning skal følgende tal anføres efter Iversen²⁶⁾:

hvede, der før mergling	gav 7 fold,	gav efter mergling	10 fold
rug	„ „ „	6—7 fold	„ „ „ 8—9 fold
byg	„ „ „	8 fold	„ „ „ 14—16 fold
havre	„ „ „	4—10 fold	„ „ „ 14 fold

Samme forfatter beregner stigningen af kløver og halmudbyttet til hundrede procent.

Med forvalter Bøhndel som praktisk leder blev der i årene efter 1806 med energi taget fat på de store kultiveringsarbejder på Gammelgård. I 1809 kunne Bøhndel således indberette til overinspektoret, at 4 kobler så nogenlunde var udgrøftet, planeret og bemerglet, ligesom hovedparten af de for jordens bearbejdning så generende sten var blevet fjernet.²⁷⁾

Man var dog ikke nået at blive færdig med disse arbejder, da Chr. Jacobsen 1811 igen overtog godset i forpagtning. I hans

²⁴⁾ Jfr. Georg Hansen: Agrarhist. Abh. II, side 516.

²⁵⁾ Jacob Iversen: Versuch einer auf Theorie und Erfahrung gegründeten practischen Anweisung zum Mergeln. Augustenborg 1818, side 1.

²⁶⁾ Samme: Beyträge zur Kenntniss der schlesw.-holst. Landwirtschaft und ihrer jetzigen Verhältnisse, Augustenborg 1819, side 49 f.

²⁷⁾ C. IV 235 1809 23/5.; jfr. 1808 19 11.

Ved samme lejlighed er sikkert også hovedparten af de mange spredte træer blevet bortryddet. Chr. Knudsen oplyser, at der 1795 på Gammelgårds jorder ialt fandtes 5379 træer, hovedsagelig eg.

kontrakt findes derfor indført bestemmelser om, at resten af grundforbedringsarbejderne skulle være fuldført i løbet af 8 år, altså inden 1819. Sædskiftet blev dog ikke helt således som i 1805 foreslaaet, idet der begyndtes med grønjordshavre, hvorefter der brakkedes. Siden fulgte vintersæd, byg og havre med kløverudlæg. Kløveren skulle slås det første år, medens den i de følgende fire år skulle græsses. Dette var sædskiftet i de 10 hovedkobler, men ved siden heraf var der blevet indrettet 6 bikobler, hvert på 10 td., der dyrkedes mere intensivt. Sædskiftet var her: 1. „behackte Früchte“, hvilket vel bl. a. må have omfattet kartofler, og som skulle gødes stærkt; 2. byg med kløverudsæd; 3. kløver; 4. hvede; 5. ærter og vikker, der ifølge kontraktens ordlyd skulle fodres grønne; 6. rug. I stedet for ærter i femte skifte kunne der sås et par tønder boghvede. Bikoblerne hvilede ikke, og forpagteren skulle derfor i løbet af hver turnus gøde dem to gange, ligesom han var forpligtet til at mergle dem. Har forpagteren fået markerne i orden i overensstemmelse med kultiveringsplanen, tillades det ham at så nogen blandsæd (vikker, byg og havre) i brakmarken, men kun beregnet til at slås grøn.

Sædskiftet har dog ikke passet helt efter Gammelgårds marker eller i hvert fald ikke efter forpagterens hovede. Allerede før 1815 får han således hertugens billigelse til en ændring af sædskiftet i bikoblerne. I sin ansøgning herom fremkommer forpagteren med den interessante oplysning, at han ingen nytte forstår at drage af de „behackte Früchte“, og han på grund af de gode afsætningsmuligheder for raps ønsker denne afgrøde indført i bikoblernes sædskifte, der herefter kommer til at se således ud: 1. ren brak, 2. raps, 3. hvede, 4. ærter og vikker, 5. byg eller rug med kløverudsæd og 6. kløver til slæt. I 1824 udgår rapsen igen af bikoblernes sædskifte, for nogle år efter at blive indført i hovedkoblernes.²⁾ Der skal ikke gå i enkeltheder med hensyn til de større eller mindre ændringer, der i tiden

---

²⁸⁾ C IV 235 1811 13.4., 1815 19 5. og 26/5.

herefter med få års mellemrum gennemføres i sædskiftet på Gammelgårds marker, men når driftsformen her er behandlet så udførligt for tiden omkring århundredskiftet skyldes dette, at det netop er i denne tid, at mange af de nye tanker vedrørende agerdyrkningen, således som de blandt andet var udformet af præsten og landøkonomen Ernst Philip Lüders i Lyksborg, får deres praktiske udførelse i Sundeved og på de alsiske godser, og Gammelgård kan i nogen grad tages som norm for, hvorledes udviklingen har været på de andre godser.²⁹⁾

Herremand og fæstebonde.

Den andetsteds omtalte udstrakte inddragning af bondejord, som gennemførtes af Hans den Yngre, betød i mange henseender en ændring i bøndernes stilling. I forholdet overfor godsherren havde de tidligere været så nogenlunde frit stillede, når de havde betalt deres landgilde, men herefter blev de ganske anderledes afhængige af ham. Efter Hans d. Yngres overtagelse var det ikke længere landgilden, der var den vigtigste ydelse, men hoveriet paa de nye store hovedgårdsmarker. Vel var forholdene ikke saa slemme som på de sydøstlesvigske godser, hvor livegenskabet rådede, men der lød dog adskillige protester mod den hårdhændede hertugs fremfærd. De almindelige bønder var helt underkastet hertugen og kunne intet udrette, medens derimod kirkens fæstere og præsterne, således som tidligere omtalt, kunne henvende sig til kongen. Der opnåedes ikke stort ved disse klager, og for en del af bønderne føltes hoveriet som så tung en byrde, at de foretrak at rømme fra deres gårde frem for at trække på hertugens hovmarker.¹⁾

---

²⁹⁾ Materiale til belysning heraf kan findes blandt andet i C IV 232, 240 og 243. På Kegnæsgård synes kultiveringsarbejderne at være påbegyndt noget tidligere end på Gammelgård. Jfr. endv. Iversen: *Anweisung zum Mergeln*, side 82.

¹⁾ Hans den Yngres godspolitik omtales af Troels Fink: *Udskiftningen*, side 26 f., Mejborg: *Nordiske bøndergårde*, side 139 f. og i *Sønderjyllands historie II*, side 388.

Specielle oplysninger vedrørende forholdene paa Gammelgård foreligger ikke fra ældre tid, men stort set må de have været som på de øvrige godser. Fra sidste halvdel af det 17. århundrede — altså på et tidspunkt, da Gammelgård var under kronen — begynder oplysningerne at flyde rigeligere. Så vidt det kan forstås, har næsten alle bønderne 1669 måttet yde uindskrænket hoveri, idet kun 9 bolsmænd (heraf 5 i Tand-slet) på dette tidspunkt betalte tjenestepenge (fra 6—15 rdlr.). Endvidere betalte 28 kådnere tjenestepenge.²⁾ Efter kronens overtagelse sker der en nedsættelse og regulering af hoveriet. Af borgmester Jacob Jensens forpagtningskontrakt af 7. april 1680 fremgår det således, at godsets 88 bønder på denne tid ikke har skullet yde dagligt hoveri, men dette har været reguleret på den måde, at en bonde har skullet yde hovarbejde 8 eller 14 dage og derefter lige så længe har været fri derfor. Forpagteren kunne dog med amtstuens billigelse træffe en anden ordning med bønderne. Som følge af, at disse kun ydede halvt hoveri, måtte de yde halv hoveriafløsning eller tjenestepenge, dvs. 5 rdlr. pr. gård. Det indskærpes i Jacob Jensens kontrakt, at han ikke må omgå denne ordning ved at lade dem, der har fri-dage, forrette kørsler eller andet arbejde, men de skal uhindret kunne udføre deres eget arbejde. Bønderne skal behandles således, at de kommer til at siddeordentligt i det. Foruden det egentlige hoveri til hovedgården kan de dog også blive tilsagte til at forrette arbejde og kørsler til det kgl. slot i Sønderborg, dog således at det ikke er til skade for dem i så- eller høsttiden.³⁾

²⁾ C III 1. 158.

³⁾ En bestemmelse, der under visse forhold kunne være ubehagelig nok for bønderne, var den, at de, om der blev brug for hoveri til andre af kongens ladegårde, og det var her særlig Sønderborg, der kom i betragtning, da var pligtige til at yde deres andel af hoveriet sammen med hele amtets bønder, uanset om de betalte frihedspenge eller ej. Angående dette hoveri til Sønderborg førtes der, efter at augustenborgerne havde faaet Gammelgård overdraget, adskillige forhandlinger mellem hertugerne og rentekammeret, idet førstnævnte naturligt var interesserede i, at dette hoveri indskrænkedes mest muligt og helst afskaffedes helt. Hertug Frederik Christian lod i den anledning 17. marts 1755 optage et tingsvidne på Gammelgård ting, hvori sande- og

Hoveriet har altså i hvert fald fra sidste halvdel af det 17. århundrede været begrænset og amtstuen i Sønderborg har skullet føre kontrol med, at bønderne ikke plagedes ud over den i kontrakten fastsatte norm.

Hovdagens længde må antagelig have givet anledning til stridigheder, for i en særlig paragraf fastsættes tidspunktet for dens begyndelse til de skiftende årstider. Fra mortensdag til jul skal hovbønderne begynde kl. 8—8½, fra jul til kyndelmisse kl. 7—7½, fra kyndelmisse til pløjetidens begyndelse kl. 7 og fra pløjetiden til mikkelsdag kl. 6. Den, der kommer for sent, må erlægge en bøde på 12 sk.. Mærkeligt nok er der i kontrakten ingen bestemmelser om, hvornår hovdagen skal slutte. For tærskearbejdet gælder særlige bestemmelser. Her er der fastsat en slags akkordordning, således at to karle tilsammen fra mortensdag til jul dagligt skal tærske to traver rug, tre traver byg eller 4 traver havre. Fra jul og indtil alt kornet er tærsket dagligt 3½ traver rug, 4 traver byg eller 4 traver havre. Hver kærsv skal for alle kornsorternes vedkommende være på tre neg. Når tærskekarlene er færdige med det dagligt tilmålte kvantum, skal de uhindret have lov til at gå hjem.

Også vedrørende hegnsarbejdet er der en del interessante bestemmelser, idet det tillades bønderne i stedet for det sædvanlige pindehegn at opsætte stengærder, der var mere hold-

---

synsmændene fik lejlighed til at udtale sig om hoveriet til Sønderborg. Det siges her, at bønderne, før augustenborgerne overtog godset (1730) efter tur havde ydet kørsler, når der byggedes på Sønderborg slot, samt at de ligeledes havde deltaget i højbærgning, pløjning, møgkørsel, træfældning, rensning af fiskedamme og vedligeholdelse af det levende hegn omkring slotshaven. Også efter augustenborgernes overtagelse af godset havde der været noget hegnsarbejde til Sønderborg, men de øvrige ydelser var gradvis ophørte (Gammelgård tingrets-protokol 1754—1828. s. 17 ff). I stedet for til Sønderborg havde bønderne i denne tid ydet hoveri til Augustenborg. De gammelgårdske bønders udsagn falder imidlertid ikke helt sammen med den fremstilling, der gives i et tingsvidne af 13/3 1735 fra Als sønderherredsting, idet der her siges, at gammelgårderne har ydet det omtvistede hoveri indtil 1754. Resultatet af forhandlingerne blev, at rentekammeret fastholdt sit krav om, at de gammelgårdske bønder paa omgang med amtsbønderne skulle yde alle forekommende ægter og hoveri til Sønderborg (C. IV 253. 1755 30 1.).

bare. Hver bonde skal årligt i det mindste sætte to eller tre favn stengærde, således at der med tiden udelukkende fandtes stengærder omkring hovedgårdens kobler, og hvorved underskoven i den kgl. vildtbane blev skånet for hugst til hegnene.

Måske har amtstuen ikke ment, at hoveriets omfang har været nøjagtigt nok defineret i Jacob Jensens kontrakt, for da Peter Evald 1684 — to år inden Jacob Jensens kontrakt uvist af hvilken grund ophører — overtager forpagtningen af Gammelgård, gives der i kontrakten nye specificerede oplysninger om hoveriet og dets omfang. Den tidligere 8 eller 14 dages veksling mellem hoveri og frihed er nu blevet afløst af en anden ordning. Bønderne må nu i tre år ad gangen yde dagligt hoveri og er derefter, indtil det igen bliver deres tur til at gå den trælse daglige gang til hovmarken, „fribønder“, der betaler deres frihedspenge på 5 rdlr. pr. gård, og yder et begrænset hoveri, hvorom senere.

Når en mand slipper for det daglige hoveri, må forpagteren ikke forsøge at sætte tjenestepengene i vejret, og det indskræpes, at han i sine krav må påse, at fæsterne ikke finder anledning til klage. De må ikke hindres i dyrkningen af deres egen jord — en højst nødvendig bestemmelse, som forpagterne dog havde svært ved at respektere.

Som en yderligere lettelse for bønderne er der indført en bestemmelse om, at når en eller anden af dem er for svag til at forrette hoveri, kan han med amtstuens samtykke blive helt fritaget derfor mod at betale rimelige frihedspenge.

Med nogle ændringer har hoveriet derefter været ordnet som oven skildret på Gammelgård i over hundrede år, og stort set også på de øvrige alsiske godser. Forpagtningskontrakterne og hoverireglementerne var skåret over samme læst.

Blandt de vigtigste ændringer eller uddybelser af hoveri-bestemmelserne kan nævnes, at 1748 er vekslingen mellem hov- og fribønder ordnet således, at der hvert år overgår 2 a 3 hovbønder til fribøndernes gruppe, medens omvendt 2 a 3 af

disse til gengæld må yde dagligt hoveri i nogle år. Det fremgår desværre ikke af forpagtningskontrakterne, hvor længe frihedsperioden var, men så vidt det kan forstås, er den gennem årene blevet længere. Hoveriets byrde er som helhed derved blevet lindret noget.

I de skiftende forpagtningskontrakter var der fastsat bestemmelser til sikring mod, at forpagterne udmarvede bønderne ud over det rimelige. Det er således ikke tilladt forpagterne at forhøje tjenestepengene, ligesom de heller ikke må lade bønderne yde hoveri til andre gårde end Gammelgård. Skulle en eller anden af dem vise sig modvillig til arbejdet, kunne den pågældende sættes i gabestokken, men sagen skulle straks indberettes til amtstuen, der efter nøjere undersøgelse kunne skærpe eller lindre straffen.

I kontrakterne var der indført bestemmelser om, at forpagterne ikke måtte indskrænke de hoveriydende bønders antal, men dette er dog ikke til alle tider blevet overholdt; om det har været til skade for hovbønderne, kan vist næppe afgøres. Fra 1722 foreligger der nogle oplysninger om en sådan indskrænkning af hovbøndernes antal og om deres forhold i det hele taget. I et svar (18/8 1722) på nogle notater vedrørende forpagtningen oplyser forpagteren, at Gammelgård er beliggende i den ene ende af markerne og ubekvem for dyrkningen af disse. Kørslerne var alt for lange, hvilket nu og da førte til klage fra bøndernes side. Videre oplyser forpagteren, at hovbønderne er så langsommelige og trevne ved arbejdet, at han har nedskåret deres antal til 22—24 og i stedet for det fulde antal hovbønder har holdt lejet tyende.⁴⁾

Også efter at godset 1730 var blevet overdraget hertugen af Augustenborg opstår nu og da uoverensstemmelser mellem bønder og forpagter angående hoveriet. Særlig fra omkring 1750 foreligger der oplysninger om sådanne stridigheder, idet

---

⁴⁾ Sønderborg amtsarkiv. Nr. 36. Regnskaber og notater for forpagtede godser i Sønderborg amt 1680—1733.

forpagteren da klager over, at bønderne ikke har villet yde hovarbejdet på de dem tildelte jordlodder, og over at de i høsttiden ikke var mødt til arbejdet i rette tid eller helt udeblevet derfra. Hertugen gav forpagteren medhold og indskærpede bønderne at overholde deres forpligtelser. Ved en anden lejlighed var det bønderne, der fik medhold, idet forpagter Brodersen 1750 havde søgt at tvinge en del af mommarkerne til at yde dagligt hoveri. Hertugen udtaler dog i den anledning, at hovbøndernes antal var fastsat een gang for alle, og at forpagteren ikke ensidigt kunne udvide deres antal.⁵⁾ Uoverensstemmelserne fortsatte imidlertid, og for at blive forskånet herfor, bestemte hertugen sig til i 1754 at udstede et hoverireglement for Gammelgård i lighed med det, der allerede siden 1684 fandtes ved Sønderborg ladegård og siden 1746 ved Rønhave, og hvori hoveriets omfang for såvel fribønder som hovbønder var nøje bestemt.⁶⁾

I den første paragraf af hoverireglementet af 1754 bestemmes hovdagens længde til de forskellige årstider, og det er her interessant at lægge mærke til, at nu er tidspunktet for arbejdets ophør medtaget. Dette kunne tyde på, at der har været uoverensstemmelser mellem bønderne og forpagterne desangående. Fra mortensdag til kyndelmisse (2. febr.) skulle hovarbejdet begynde kl. 8—8¹/₂ og slutte kl. 4 om eftermiddagen, medens der fra kyndelmisse til pløjetidens begyndelse og fra mikkelsdag til mortensdag skulle begyndes kl. 7—7¹/₂ og sluttes kl. 5. I sommermånederne fra pløjetiden til mikkelsdag skulle der begyndes kl. 6 morgen og sluttet kl. 6 aften.

I § 2 bestemmes fribøndernes ydelser, hvorom vi tidligere har meget få oplysninger. De skulle efter tur foruden brændekørsel også forrette de fornødne ægter til transportering af gårdens produkter (herunder først og fremmest korn og mejeriprodukter). Hertil kom endvidere, at enhver af dem på hø-

---

⁵⁾ C IV 235.

⁶⁾ C IV 435. Ekspeditionsprot. 1734—52, s. 177.

vedgårdsmarken har fået tildelt et såkaldt „bytte“, d. v. s. et stykke havreland på 8 skp. udsæd, som de skulle pløje, harve, høste, rive og hjemkøre kornet fra. I høbjergningstiden skulle fri- og hoveddagsbønderne i fællesskab høste de to store enge Tovrup made og Vestereng, således at hver fribonde i to dage skulle stille en hjælper til at samle høet, og denne skulle blive så længe om aftenen, som høet var tjenligt til at samles og sættes i stak. Endvidere skulle fribønderne i to dage møde med en vogn til indkørsel af høet. Det understregedes, at læssene skulle have en forsvarlig størrelse. En pligt, som ikke kan siges at have været særligt tyngende, var, at frimændene om søndagen efter tur skulle køre forvalteren og hans folk til kirke.

Paragraf 3 omhandler hovbøndernes ydelser. I modsætning til fribønderne var deres hoveri dagligt. De var pligtige til at forrette alle slags kørsler, særlig fremhæves dog kørsel af rensat korn fra loen, sædekorn og gødning til marken. Af andet arbejde, hvortil ikke krævedes hestekøretøjer, nævnes særlig tærskning og såning. Hertil kom endvidere, at fra høhøstens begyndelse til dens afslutning skulle der fra hver gård sendes to mand til hovarbejdet. For tærskearbejdets vedkommende går bestemmelserne ud på, at to karle fra mortensdag til kyndelmisse daglig skal tærske enten to trav rug, tre trav byg eller havre og fra kyndelmisse til alt kornet var aftærsket, daglig tre trav rug, fire trav byg eller havre. Tidligere havde karlene skullet tærske en halv trav rug mere, men de havde fået kvantummet reduceret mod til gengæld at tage strå af til tækning af gårdens stråtage.

I § 4 opregnes en række ydelser, som samtlige undersåtter var pligtige til at påtage sig. Alle skulle således være med til at grave og rive det jordstykke, hvori hovedgårdens grønkål skulle plantes, og om det forlangtes skulle de selv bringe planterne med. Endvidere var alle pligtige til at levere humlestager og anbringe dem. Disse ydelser kan vel næppe have været særlig tyngende, hvilket derimod ikke gælder om de føl-

gende bestemmelser, der gik ud på, at alle i tilfælde af nybygning og reparationsarbejder på hovedgården var pligtige til at forrette de fornødne kørsler og gangdage. For at hovedgårdsmarkerne kunne blive befriet for de mange generende sten, skulle hver årlig sætte en favn stengærde omkring hovedgårdskoblerne, dog kunne de i stedet herfor få anvist plantning af et stykke levende hegn. Endelig var samtlige undersåtter forpligtede til at rense vandingsstederne for hovedgårdens kreaturer.

Vel kan det siges, at de byrder, hoverikontrakten pålagde de gammelgårdske bønder, var tunge nok, og da i særlig grad for hovbøndernes vedkommende. Men sammenligner vi med forholdene på de holstenske og sydslesvigske godser, hvor livegenskabet herskede, må det siges, at Gammelgårds bønder er sluppet nogenlunde. Fra østholstenske godser foreligger der oplysninger om, at der fra en helgård daglig skulle stilles med otte heste, samt fem mand om sommeren og fire om vinteren.⁷⁾ Også på de sydslesvigske godser har de livegnes hoveri været en tung byrde, men er dog kun undtagelsesvis så tyngende som i Holsten. På Hemmelmark i Svansen skulle hver bonde således daglig møde med fire heste, en vogn eller plov samt en karl, en pige og en dreng på hovedgårdens mark. Medens forårs- og efterårsarbejdet stod på samt i høstens tid, måtte bonden selv møde med et spand heste samt en 7—12-årig dreng til at drive på bæsterne.⁸⁾ På Gelting i Angel skulle der fra hver gård daglig møde 2—3 mand med fire heste og på Rundhof to mand med to heste, og når der var særligt meget at bestille med fire heste.⁹⁾ På Gram, hvor en del af bønderne var livegne, var der for de flestes vedkommende indført en lignende ordning som den, der var gældende for fribønderne

---

⁷⁾ Georg Hanssen: *Aufhebung der Leibeigenschaft*, St. Petersburg 1861, side 19.

⁸⁾ Hedemann-Heespen i *Zeitschrift f. Schlesw.-holst. Geschichte*, bd. 30, side 185.

⁹⁾ Georg Hanssen: *Agrarhist. Abh. I. s. 433.*

på Gammelgård, og således at en halvgård ved midten af det 18. århundrede skulle bearbejde et „skifte“ på ca. 5 td. samt slå en eng på 8—10 læs hø.¹⁰⁾ En del af de livegne bønder, de såkaldte gammelgrammer, måtte dog stadig yde dagligt hoveri.

De livegne søgårdske hovbønder må derimod siges at være bedre stillede end deres fæller på Gammelgård rent hoverimæssigt set. 1726 tildeles der således forpagteren af Søgård hovedgård 14 bol, som hver især årligt skal påtage sig bearbejdelsen af 6 skpr. grønjord, medens de sammen med de øvrige bønder skal forrette høbjærgningen til hovedgården. Desuden skal de 14 bol årligt yde 14 dages håndtjeneste og udføre en del kørsler, dog ikke ud over 2—4 mil. På Årtoft var hoveriet noget større, idet hver hovbonde her skulle pløje 10 skpr. grønjord.¹¹⁾

Udenfor livegenskabets område kunne hoveriet snart være noget tungere og snart noget lettere end på Gammelgård. Til Hütten hovedgård i Sydslesvig skulle hver gård således yde ialt 60 dages arbejde¹²⁾, altsaa noget mere end de gammelgårdske fribønder, medens fæsterne på de vestslesvigske godser Trøjborg og Schackenborg slap betydeligt billigere, idet avlingshoveriet her allerede på et tidligt tidspunkt ved bøndernes overtagelse af hovedgårdsmarkerne i forpagtning var blevet afløst med en fast årlig sum, og hvor der således kun var en del kørsler og gangdage tilbage.¹³⁾ Lige så godt stillet eller måske endda bedre stillet har amtsbønderne været, og disse udgjorde i Nord- og Mellemslesvig langt den overvejende part.

Klagerne fra de gammelgårdbønders side hørte imidlertid ikke op med udstedelsen af hoverireglementet 1754, men man opnåede kun undtagelsesvist medhold hos hertugen. Det skal dog nævnes, at det 1756 lykkedes dem at få tærskearbejdet

---

¹⁰⁾ Caroline Andersen: Grams historie s. 16, 208 f.

¹¹⁾ Søgård og Årtoft godsarkiv. 1726—1881. Sager vedr. bortforpagtningen af Søgård og Årtoft hovedgårde.

¹²⁾ Kock i Zeitschrift bd. 60, side 39 f.

¹³⁾ Jfr. S. årb. 1942 side 77 f, 1943 side 86 f.

noget reduceret. Fra mortensdag til kyndelmisse skulle to karle herefter dagligt tærse to travet rug, hver kærve beregnet til to neg mod tidligere tre, samt aftage 4 kærve stråtag. Af byg og havre skulle der fremtidig tærses 4 travet, kærven ligeledes beregnet til 2 neg. På tilsvarende måde blev tærsearbejdet for de øvrige terminer reduceret.¹⁴⁾

Hoverireglementets bestemmelser synes iøvrigt ikke at være blevet taget alt for højtideligt af bønderne; i hvert fald måtte forpagter Brodersen nu og da på tinge indskærpe bønderne deres forpligtelser¹⁵⁾; men retssager desangående er iøvrigt sjældne. I maj og juni 1755 nægter en del tandsletbønder at køre noget oplagret korn fra et lager i Sønderborg til et skib i havnen under påberåbelse af, at det er i pløjetiden. De bliver i den anledning idømt en bøde på 1 rdlr. hver, der dog af hertugen nedsættes til halvdelen, men samtidig påminder hertugen bønderne om, at det nye hoverireglement skal opfyldes til punkt og prikke. I modsat fald vil de være hjemfaldne til streng straf og eksekution.¹⁶⁾ Fra tiden inden hoverireglementets udstedelse kendes et par mindre sager, der er blevet behandlet på Gammelgårds ting. 8/10 1754 klager forpagter Brodersen over, at de to fribønder Peter Paulsen og Christian Storchmann jun. i Asserballe ikke havde udført alt deres hoveri i det dem tildelte „bytte“, og han havde derfor set sig nødsaget til at lade det manglende arbejde udføre for betaling. Christian Storchmann havde endvidere udvist en ikke helt almindelig frejdighed ved en dag i høstens tid 1754 med sit hestekøretøj at køre gennem en af godsets kornmarker, og da forpagteren som modforholdsregel herimod havde konfiskeret en af hans heste og indsat den i Gammelgårds hestestald, havde bonden egenmægtig fjernet hesten fra stalden igen. Under de deraf følgende forhandlinger på tinge enedes par-

¹⁴⁾ C IV 253, 1756, 20/11.

¹⁵⁾ Gammelgård tingretsprot. 1754—1828, side 39 og 50.

¹⁶⁾ C IV 457 resolutionsprot. 1755—64, s. 1.

terne om at ordne sagen vedrørende det manglende hoveriarbejde med det gode, medens Christian Storchmann for sin specielle forseelse måtte bøde 1 mark til forpagteren.¹⁷⁾

Forpagter Brodersen og hans svigersøn Jørgen Moritzen synes iøvrigt ikke at have stået i synderlig høj gunst hos bønderne.¹⁸⁾ Derfor, da hans forpagtningskontrakt var ved at være udløbet, indsendte bønderne med undtagelse af Asserballebønderne et par bønskrifter til hertugen, hvori de ansøgte om gennemførelse af visse lettelser i deres hoveriydelser. Det første bønsskrift er dateret 8/12 1771, og det er ikke det bedste skudsmål, forpagter Brodersen får deri af sine undersåtter. Så vidt man kan forstå på dette og et senere bønsskrift af 21/3 1772, har de fjernest boende bønder i Mommark og Ketting haft en særlig overenskomst med forpagteren, hvorefter de ikke skulle yde egenligt hoveri, men de betalte en afløsningssum. Forpagteren havde imidlertid fundet denne afløsningssum for lille og havde derfor krævet, at også disse afsides boende bønder skulle møde på hovmarkerne. På grund af den lange afstand havde en del af disse bønder dog fundet det fordelagtigere at akkordere med Asserballe-bønderne,¹⁹⁾ om at disse mod en klækkelig betaling overtog deres hoveri, medens andre havde indgået en ny akkord med forpagteren om ydelse af tjenestepenge efter en betydelig højere skala. Bønderne henviste endvidere til, at hovmarkerne for ikke så lang tid siden var blevet udvidet med nogle hundrede tønder, uden at bøndernes antal var blevet øget. I den første af skrivelserne anmodede bønderne om en begrænsning og regulering af hoveriet efter lignende linier som på Kegnæsgård, og de erklærede sig villige til til gengæld at yde flere frihedspenge. I den anden skrivelse nøjedes de ikke med at stille krav om en nedsættelse af hoveriet,

---

¹⁷⁾ Gammelgårds tingretsprotokol 1754—1828, side 1. .

¹⁸⁾ Chr. Knudsen fortæller, at Jørgen Moritzen gjorde brug af træhesten og andre indretninger.

¹⁹⁾ Asserballebønderne har tilsyneladende profiteret på denne ordning og er derfor heller ikke medunderskrivere af klageskrivelserne.

men krævede det fuldstændigt afskaffet. De havde nemlig hørt om den påtænkte deling af Gammelgård, og de var derfor kommet ind på den tanke, at de to gårde efter delingen ikke ville være større, end at de kunne drives af forpagterne ved lejet arbejdskraft. 65 bønder (Asserballe-bønderne var som nævnt ikke med) tilbød derfor hver at betale en afløsningssum på 8 rdlr. eller tilsammen 512 rdlr., foruden hvad de tidligere havde betalt. Til begrundelse for ansøgningen om afløsningen anførte bønderne, at de så ikke behøvede så stort et folkehold, og at de i stedet for de mange heste kunne holde des flere køer. Sluttelig antydes i skrivelsen, at forpagteren meledede sin egen pose på bekostning af hertugen. Det hedder ordret: En pagter på visse åringer søger ikkun sin egen interesse, som vi just ikke kan fortænke ham i, men enten skal Deres højfyrstl. Durchl. selv eller vi tro undersætter lide derunder; thi paa deres [forpagternes] opkomst og honette opføring kan man jo tydeligt se, at pagtsummen for dem må være tålelig. Hjælp De os fra hovdagen for vort gjorte bud, nådigste fyrste, så kunne vi med Guds hjælp komme i stand og bedre vore steder.²⁰⁾

Bønderne slap ikke for det forhadte hoveri ved delingen af Gammelgård, men opnåede dog nogen reduktion. For så vidt havde deres bønsskrivelser til hertugen dog båret nogen frugt. Ifølge de bestemmelser, der i samråd med forstanderne og sandemændene blev truffet vedrørende hoveriets fremtidige ordning i april 1772, skulle hver af de fribønder, der ved delingen blev henlagt under Gammelgård pløje 28 skp. land, medens de, således som det ogsaa tidligere havde været tilfældet, var fritagne for harvningen. De øvrige bestemmelser afviger ikke stort fra de tidligere fastsatte. Her skal derfor kun nævnes, at ægternes eller kørslerne antal fastsattes til et antal på syv, og de måtte ikke strække sig ud over Als sønderherreds grænser, lige som de ikke måtte kræves udført i så- og høsttiden.²¹⁾ Hov-

²⁰⁾ C. IV 235, 1771 8/2. og 1772 2/3.

²¹⁾ C IV 235, 1772 1/4.

bøndernes antal var efter Wertemines udskillelse ansat til 13. For deres vedkommende skete en ikke ubetydelig nedsættelse af arbejdsdagen. Den største indskrænkning skete for tiden fra forårsarbejdets ophør indtil mikkelsdag, idet arbejdsdagen i dette tidsrum fastsattes til fra kl. 7 morgen til kl. 5 aften mod tidligere fra 6 til 6. Der blev således nu også på denne årstid nogen tid tilovers til at forrette noget arbejde hjemme på gårdene før og efter hovtjenesten.²²⁾ En målestok for hovbøndernes hoveri ansat i penge får man ved en oplysning om, at hver af de tretten hovbønder som sådanne får en moderation i deres afgifter paa 12 rdlr. 18 sk.

Men selv om vi således er rykket langt ind i bondereformerens tid, er der dog lang vej igen, inden hoveriet paa Gammelgård og de andre augustenburgske godser fuldstændigt forsvinder. Det opretholdtes i det oven angivne omfang, indtil der i 1806 nedsattes en kongelig kommission til regulering af hoveriet og fastsættelse af tjenestepengenes størrelse i overensstemmelse med den kongelige forordning af 17/7 1805.

Kommissionen ankom til Augustenborg 1806 den 7. april. To dage forinden havde overinspektøren, hofråd Petersen sammenkaldt tillidsmænd for bønderne på de augustenburgske godser til et møde og havde forelagt dem en afløsningsplan til overvejelse. Såfremt de havde noget at indvende imod den forelagte plan, ifølge hvilken de fik deres gårde overdraget i arvefæste og fik deres hoveri stærkt begrænset mod at betale frihedspenge, måtte de være forberedte på at fremføre deres anker og modforslag hos den kgl. kommission. Denne arbejdede hurtigt; efter nogle få dages forløb havde alle tillidsmændene for hvert af godserne været til møde, og de havde alle fremført indvendinger mod den af hofråd Petersen på hertugens vegne fremsatte plan vedrørende ordningen af bøndernes fremtidige forhold. Så langt var parterne fra hinanden, at kommissionen opgav at få et forlig i stand, og sagen indanke-

²²⁾ C IV 235, 1772 25/8., 1773 23/3. (indlagt i 1782 14/5.).

des derefter til afgørelse hos den kongelige overret. Men heller ikke dennes afgørelse var bønderne tilfredse med. Efter deres mening var frihedspengene sat alt for højt og undersåtterne på en række godser — Rønhave, Ladegård, Kegnæsgård, Augustenborg og Gammelgård nægtede at betale de fastsatte frihedspenge, hvilket skulle få meget alvorlige følger for dem. Hertug Frederik Christian og hans overinspektør ønskede, at der skulle skrides skarpt ind mod de genstridige bønder og udvirkede de nødvendige forholdsregler hertil hos overretten. Et forsøg fra de gammelgårdske bønder at få truffet en ordning, inden der blev skredet til disse ekstraordinære forholdsregler, afvist af hertugen. Gammelgårds bønder skriver til ham 2/7 1807 og anfører, at det er deres opfattelse, at sagen har været forestillet hertugen mangelfuldt og ufuldkomment, og de anmodede derfor om, at folk med lokalt kendskab måtte blive medinddraget i undersøgelsen. Bønderne mente, at det hoveri, der var faldet bort, var blevet takseret alt for højt (47 rdlr.), medens det, de fortsat skulde yde, var blevet takseret for lavt (35 rdlr.). Derved var der blevet pålagt dem en dobbelt byrde. Men som sagt bøndernes forslag om at optage sagen til en ny behandling afvist af hertugen. Allerede længe inden hans svar forelå (25 7), var der af overretten udstedt ordre om, at bønderne på Rønhave, Ladegård, Kegnæsgård, Augustenborg og Gammelgård skulde belægges med militær (60 mand kavalleri), og de skulle yde denne styrke, der blev underlagt overinspektør Petersens kommando, fuld forplejning og løn, indtil de faldt til føje og betalte, hvad hertugen havde krav på.

Denne militære indkvartering blev bønderne imidlertid hurtigt kede af, og de tilbød da at betale, hvad de skyldte af frihedspenge inden 12 uger, men dette kunne overretten ikke gå med til. Pengene skulle erlægges med det samme, og så længe de ikke var betalte, måtte man finde sig i den militære indkvartering. De gammelgårdske bønder viste sig ikke så stand-

haftige som deres fæller fra de andre godser, idet de efter knap tre ugers forløb betalte, hvad de skyldte af frihedspenge, og slap således for yderligere militær execution. Bønderne på de andre fire godser fortsatte imidlertid deres kamp. Hertugen må åbenbart ikke have syntes, at der optrådtes tilstrækkelig kraftigt, og anmodede derfor i en skrivelse til kongen om, at der måtte blive handlet med største strenghed. Han anførte, at bønderne ikke engang ville betale de indkvarterede soldater lønning og diæter, og man havde derfor måttet skride til udpantning. 7/8 1807 udstedte overretten da i kongens navn et ultimatum, gående ud på, at såfremt bønderne ikke var faldet til føje inden tre dage, ville en kriminalkommission blive sendt til Als, som skulle arrestere opviglerne og anførerne i modstanden og idømme dem hårde livsstraffe. Den militære execution skulle fortsætte, og de omtvistede frihedspenge skulle, efter at en tre dages frist var udløbet, inddrives ved realisation af bøndernes ejendele. Endnu engang forsøgte bønderne at få en forhandling i gang, men afvistes på det bestemteste af overretten, der kort og godt bestemte, at fremtidige klageskrivelser skulle lægges til side uden at besvares.

Der skal ikke gås i enkeltheder i denne sag, som ikke længere vedrører Gammelgård, men kun kortelig nævnes, at på trods af alle kategoriske udtalelser om, at bønderne skulle tvinges til at falde til føje, så blev der kort tid efter optaget forhandlinger angående de omtvistede tjenestepenge, og i en dom afsagt af overretten 15/5 1809 fik bønderne medhold i, at de havde været afkrævet for mange frihedspenge for året 1806, og de fik 4 måneders afgift tilbagebetalt med renter, men iøvrigt skulle det nye hoverireglement stå ved magt.²³⁾

Ifølge dette, der var udarbejdet i overensstemmelse med den kgl. forordning af 17/7 1805, og som var enslydende for de augustenburgske godser, havde bønderne opnaaet nogen lettelse

---

²³⁾ Augustenborg overinspektorat. Sager ang. regulering af tjenesteydelserne I—II og C IV 235, 1807 2/7.

se i deres hoveri, idet alle bolsmænd herefter kunne nøjes med 18 dages hånd- og spandtjeneste fordelt således på årstiderne: Af 8 pløjedage skulle de 5 forrettes om foråret og tre om efteråret, og på hver af disse pløjedage skulle hver bolsmand pløje et areal paa 1 td. efter anvisning af forpagteren. Ingen var dog forpligtet til at pløje mere end 1 td. grønjord årligt. Fem hovdage var bestemt til kornhøstning eller græsslåning, og også her var det daglige mål sat til 1 td. I hø- og kornhøsten var hver bolsmand endvidere forpligtet til i fem dage at møde med en lang høstvogn og to karle til hjemkørsel af afgrøderne. For at karlene ikke skulle dovne sig fra arbejdet bestemtes, at vognene skulle holde række med hovedgårdens. Foruden disse 18 dages arbejde skulle bønderne udkøre hovedgårdens mødding, men det var overladt til dem selv at fordele dette arbejde indbyrdes, dog skulle arbejdet udføres på sådanne tidspunkter, som forpagteren ønskede og forlangte det. Hegnene omkring hovedgårdskoblerne skulle nu som forhen passes af bønderne, og kørsel og ægter i forbindelse med nybygning eller reparationsarbejde på hovedgården og på Augustenborg slot slap de heller ikke for. Også andre ægter, særlig kørsel med korn, skulle bønderne fremtidig forrette. Ægternes antal er ikke fastsat i kontrakten, men derimod er det bestemt, hvor store læssene skulle være, hvad ikke er uinteressant, idet det oplyses, at et læs rug skulle være på 4 tdr., et læs byg på 5 tdr. og et læs havre på 6 tdr.

Vedrørende kådnernes hoveri forefindes ingen oplysninger i hoverikontrakten, men andet steds²⁴⁾ oplyses, at de 50 kådneres hoveri var fastsat til 6 dages arbejde årligt, og de måtte ikke tilsiges til andet arbejde end rivning på marken, fratrækning i laden og spredning af gødning. Det understreges, hvad åbenbart har været nødvendigt, at der ikke måtte sendes børn eller gamle udlevede folk til hovedgården eller Augustenborg slot.

Ogsaa i den følgende tid kunne der nu og da opstå stridig-

²⁴⁾ C IV 235, 1811 13/4.

heder om hoveriet, som regel dog kun af mindre alvorlig karakter.²⁵⁾ Men man undgår ikke at faa indtryk af, at bønderne var lede og kede af hoveriet. Dette kom således klart til udtryk 1838, da 22 af Gammelgårds bønder indsendte ansøgning til hertugen om at få hoveriet fuldstændigt afløst.²⁶⁾ De foreslog afløsningssummen for hovtjenesten til hovedgården sat til 13 rdlr. cour. og for slotskørslen til 3 rdlr. cour. årligt. Ved samme lejlighed ansøgte 7 kådnere i Mommark om på grund af den lange vej og under henvisning til deres høje alder at slippe for de 6 hoveridage til Gammelgård og 4 dages arbejde i Augustenborg slotspark mod at yde en billig årlig afgift. Ansøgningen sendtes til betænkning hos forpagter Chr. Jacobsen, der udtalte som sin mening, at sagen burde grundigt undersøges i en kommission, hvortil den fornødne sagkundskab skulle indkaldes. Iøvrigt mente han dog, at årsagerne til, at bønderne ønskede hoveriet afløst, mere måtte søges i deres hovmod og storagtighed end i hoveriets tyngde. Dette var jo rene ord for pengene, og det blev da heller ikke til noget med afløsningen denne gang. Længe lod den dog ikke vente på sig. Efter det for augustenborgerne så uheldige udfald af treårskrigen blev deres godser, som andet steds nævnt, overtaget af den danske krone, og fra 1. maj 1852 blev der sat en stopper for det forhadte hoveri.

Men ved siden af hoveriet havde bønderne jo også andre byrder at svare. Man skulle egentlig have forventet, at landgilden ved Hans d. Yngres udvidelse af hoveriet var blevet nedsat, men dette skete ikke — i hvert fald ikke på papiret. I Gundestrup betalte de to bolsmænd 1584 hver i årlig landgilde 4 ørter byg, 4 ørter havre, i stedet for en bötling i 3. år 3 mk., 2 gæs, 4 høns og i stedet for 1 foderokse 1 ørte havre. 1669 skal de fire fæstere i Gundestrup hver betale: Landgildepeng (Jahresgift) 38 sk., 1 bedesvin, noget byghalm, 4 ørter byg.

---

²⁵⁾ Se f. ex. C IV 235, 1816 14/11 og 1883 30/10.

²⁶⁾ C IV 235 1838 9/3.

3 $\frac{1}{2}$ ørte havre, 3 gæs, 4 høns. Omregnet i penge bliver det en årlig afgift på 17 rdlr. 32 sk. for en gård.²⁷⁾ Fra 1705 haves en oversigt over, hvor meget landgilden udgør ialt på godset. For de enkelte landsbyer fordeler byrderne sig således:

	Antal garde	Antal kåd	Pengeafgift		Afgift af byg		Afgift af havre	
Asserballe og Asserballeskov	23	40	204 rdlr.	4 sk. 3 p.	127 tdr.	5 skp.	168 tdr.	1 skp. $\frac{1}{2}$ fjk.
Svolstrupskov (Kettingskov)	5	30	46 "	22 "	25 "	7 " 3 $\frac{1}{2}$ fjk.	43 "	2 " 3 "
Ertebjerg	10	8	29 "	20 "	41 "	2 " $\frac{1}{2}$ "	84 "	4 " 1 "
Jestrup	6	2	23 "	19 " 3 "	15 "		27 "	4 "
Tandslet	26	23	125 "	46 " 2 "	123 "	6 "	131 "	
Mommark	14	8	106 "	3 " 10 $\frac{1}{5}$ "	66 "	3 " 1 "	126 "	6 " 2 "
	84	111	535 rdlr.	19 sk 9 $\frac{1}{5}$ p.	400 tdr.	1 skp. - fjk.	581 tdr.	2 skp. 28 fjk.

²⁷⁾ Taksationsforretning 1669. C III 1. nr. 158.

²⁸⁾ C IV nr. 185.

I betragtning af det datidige landbrugs ringe indtjenings-
evne er det meget betydelige summer, der er tale om, og hertil
kommer så endda de øvrige afgifter: Tienden til præst og kirke
og kontributionen, der i årene omkring 1669 androg 10 rdlr. pr.
plov eller gård, og som senere steg til næsten det tredobbelte.

Man spørger meget naturligt, om bønderne har været i
stand til at betale denne store skattebyrde? En undersøgelse
viser da også, at bønderne på Gammelgård som så at sige i
alle andre egne af Sønderjylland ikke har kunnet svare de sto-
re afgifter, der var dem pålignet. Restancerne voksede støt fra
år til år og antog efterhånden helt usandsynlige størrelser. En
opgørelse over de gammelgårdske bønders restancer 1730 vi-
ser, at alle 84 bønder er i restance med deres afgifter. Restan-
cerne har fra 1675 til 1730 ophobet sig til en sum på ca. 1500
rdlr. pr. gård eller ca. en halv snes gange gårdenes vurderings-
sum i 1731. For kådnerne gør tilsvarende forhold sig gældende,
idet de tilsammen resterer med 8675 rdlr. 16 sk. Bolsmændenes
samlede restance androg en sum på ikke mindre end 128 323
rdlr. 12 sk.²⁹⁾ Der er ingen grund til at antage, at restancerne
på Gammelgård i den følgende tid er blevet væsentlig min-
dre. Godsregnskaber er imidlertid ikke opbevaret, og det er
ikke muligt at undersøge sagen nærmere.

Med andre ord har bønderne i realiteten altså ikke svaret
landgilde og har heller ikke kunnet yde fuld kontribution. Ho-
veriet har haft et sådant omfang og lagt så meget beslag på
bøndernes arbejdskraft, at deres egne bedrifter ikke samtidig
har kunnet honorere kravet om ydelse af landgilde. Bønderne
har leveret arbejdskraften til hovedgården, og dennes afkast-
ningsevne har været det vigtigste i det 17. og 18. årh.s gods-
samfund. Bønderbrugenens drift var set fra et herremands-
synspunkt en biting.

En af hoveriets væsentligste ulemper var det uforholds-
mæssigt store og uproduktive hestehold, bønderne var nødt til

---

²⁹⁾ C II 1 nr. 160.

at holde. Til en almindelig fæstegård under Gammelgård med en udsæd på 12—13 tønder og en høavl på 4—5 læs måtte der holdes i det mindste 5 heste og et par føl til tillæg. Med de ringe fodringsmuligheder måtte den produktive del af besætningen følgelig blive ringe. 5 køer, 3 kalve, 5 får og 2 svin kan vist siges at være normen, og indtjeningsmulighederne heraf har ikke kunnet tillade ret megen ekstravagance. Men kravene til livsgoder var i det gamle landsbysamfund heller ikke store. Man levede endnu i naturaløkonomiens tid, og det var kun ganske enkelte varer, der indkøbtes til supplerende af hjemmeproduktionen.

Til langt ind i det 19. århundrede må de gammelgårdske bønders forhold siges at have været trykkede. Reformerne omkring århundredskiftet havde ikke befriet dem fuldstændigt fra hoveriet, og afløsningssummen var meget betydelig. De ustabile forhold, der fulgte i napoleonskrigenes spor, gjorde naturligvis heller ikke levevilkårene bedre.

Peter Kr. Iversen.
